

NORDISKE HERTUGVÅBENER

<i>Steen Clemmensen</i>	
Danske hertugvåbener i middelalderen	247
<i>Terje T.V. Bratberg</i>	
Norske hertuger og deres våpenføring	259
<i>Henrik Klackenberg</i>	
Svenska medeltida hertigars heraldik	272
<i>Nils G. Bartholdy</i>	
Hertugelige våbener i slotskapellet på Sønderborg Slot	284
<i>Carsten Porskrog Rasmussen</i>	
Heraldik i gravkapellet på Sønderborg Slot	293
<i>Tom C. Bergroth</i>	
Hertig Johans politiska intentioner – heraldikens bildspråk i maktsyfte ..	309
<i>Eric Bylander</i>	
Den "siste" svenske hertigen Karl Filip och hans vapen	317
<i>Martin Sunnqvist</i>	
Titulära svenska hertigars vapen från 1700-talet till nutiden.....	227
<i>Peter Kurrild-Klitgaard</i>	
Hertugen af Glücksbjerg: Manden, hans titler og våbener	344
<i>Ronny Andersen</i>	
Hertugkroner i heraldikken	358

Hæfte nr. 116 er udgivet med støtte fra Alnefelts Legat og Letterstedtska Föreningen.

HERALDISK TIDSSKRIFT

Udgives af SOCIETAS HERALDICA SCANDINAVICA, hvis medlemmer modtager det gratis. Tidsskriftet udkommer med to numre årligt, i marts og oktober. Medlemskab koster pr. år DKK 260,-. Medlemskab én gang for alle (kun for personer): det 20-dobbelte. Ældre numre af Heraldisk Tidsskrift kan købes, hvis oplag haves.

Redaktør

Seniorrådgiver, cand.mag. Kaare Seeberg Sidselrud, AIH, FSA Scot, Granebakken 9, N-1284 Oslo, Norge – sidselrud@heraldik.org

Redaktion

Fhv. heraldisk konsulent, seniorforsker, cand.phil. Nils G. Bartholdy, AIH, Danmark – bartholdy@heraldik.org
Forsker, Ph.D. Øystein Ekroll, FSA, Nidaros Domkirkes Restaureringsarbejder (NDR), Norge – ekroll@heraldik.org
Ph.D. Antti Matikkala, AIH, FSA, FRHistS, Finland – matikkala@heraldik.org
Rådman, adj. univ.lektor, jur.dr Martin Sunnqvist, aih, Lunds universitet, Sverige – sunnqvist@heraldik.org

Redaktionsråd

Visiting Fellow, D.Phil (oxon.) Adrian Ailes, AIH, FSA, FRHistS, Bristol University, UK
Amanuens, ordensintendant, fil.kand. Tom C. Bergröth, AIH, Åbo Landskapsmuseum, Finland og
Kungl. Maj:ts Orden, Sverige
Associate Professor, Ph.D. D'Arcy J. D. Boulton, AIH, FSA, Medieval Institute, University of Notre Dame, USA
Konservator, cand. philol. Terje Bratberg, Norge
Universitetslektor, docent, jur.dr., fil.kand. Eric Bylander, Uppsala universitet, Sverige
Ph.D. Clive Cheesman, Richmond Herald, College of Arms, England
Cand.scient. Steen Clemmensen, AIH, Danmark
Fil.dr. Inga von Corswant-Naumburg, Sverige
Førsteamanuensis, dr. polit. Jan Oskar Engene, Universitetet i Bergen, Norge
Fil.dr.h.c. Vigdís Finnbogadóttir, Islands forhenværende Præsident, Island
Professor em., dr.philos. Erla Bergendahl Hohler, FSA, Universitetet i Oslo, Norge
Cand.mag. Poul greve Holstein, Danmark
Statsheraldiker, kammarherre, fil.dr. Henrik Klackenberg, AIH, Riksarkivet, Sverige
Museumsinspektør, cand.arch. Peter Kristiansen, Rosenborg Slot, Danmark
Ortopædkirurg, dr. med. Halldór Baldursson, Island
Professor, Ph.D. Peter Kurrild-Klitgaard, AIH, FRHistS, Københavns Universitet, Danmark
Førstebibliotekar, cand.real. Harald Nissen, NTNU, Gunnerusbiblioteket, Norge
Kgl. ordenshistoriograf, f. d. riddarhusgenealog, fil.kand. Per Nordenvall, AIH, Riddarhuset, Sverige
Elizabeth Roads, MVO, AIH, Lyon Clerk & Snawdoun Herald, Court of the Lord Lyon, Skotland
Professor, dr.phil. Georg Scheibelreiter, AIH, Institut für Österreichische Geschichtsforschung, Østrig
Fil.dr. Leif Tengström, aih, Finland

© Societas Heraldica Scandinavica 2017

ISSN 0040-6966

Grafisk produktion: Høgenhoff Media

Sat med 10/12 pkt. Arno Pro

Papir: 130 gram Arctic Volume White

Materialet i denne publikation er omfattet af den norske *Åndsverklovens* bestemmelser.

Uden særlig aftale med Societas Heraldica Scandinavica er enhver fremstilling af kopier og tilgængeliggørelse kun tilladt i den udstrækning, som noget sådant er hjemlet i lov eller tilladt som følge af en aftale med Kopinor, *interesseorgan for rettighedshavere til åndsver.*

NORDISKE HERTUGVÅBENER

TEMANUMMER MED FOREDRAG FRA
DEN 8. NORDISKE HERALDIKERKONFERENCE,
9.–10. MAJ 2015, SØNDERBORG SLOT

HERALDISK TIDSSKRIFT

BIND 12 NR. 116

Redigeret af

Kaare Seeberg Sidselrud,
Peter Kurrild-Klitgaard og Nils G. Bartholdy

Udgivet af

SOCIETAS HERALDICA SCANDINAVICA

Heraldisk Selskab · Heralddinen Seura · Skjaldfræðafélagid · Heraldisk Selskap · Heraldiska Sällskapet

KØBENHAVN & OSLO 2017

H.K.H. Prins Joachim til Danmark, protektor for den 8. Nordiske Heraldikerkonference, Sønderborg Slot, 9.–10. maj 2015, og for Dansk Heraldisk Selskab (foto: Steen Brogaard).

FORORD

I dagene 9.–10. maj 2015 afholdt Dansk Heraldisk Selskab og Societas Heraldica Scandinavica på Sønderborg Slot den 8. Nordiske Heraldikerkonference, denne gang under protektion af H.K.H. Prins Joachim og med temaet ”Nordiske Hertugvåbener”.

De nordiske heraldikerkonferencer afholdes hvert andet år i sammenhæng med generalforsamlingen i Societas Heraldica Scandinavica, på skift i de nordiske lande, og hver gang med et særligt tema. Rækken af fællesnordiske konferencer begyndte – passende nok – i Kalmar (2001) og fortsatte med Åbo/Turku (2003), Oslo (2005), Hillerød (2007), Stockholm (2009), Helsingfors (2011) og Trondhjem (2013).

Ved tidligere lejligheder er mange af foredragene efterfølgende blevet publiceret i *Heraldisk Tidsskrift*. Blandt arrangørerne af Sønderborg-konferencen var der enighed om, at dét at emnet i 2015 var så relativt præcist og afgrænset, ville gøre det muligt at dække feltet relativt komplet og samtidig være en oplagt mulighed for at udgive foredragene samlet i form af et særhæfte af *Heraldisk Tidsskrift*. Dette foreligger hermed.

Museumsinspektør Peter Kristiansen holdt et foredrag om kopierne af Christian III's og dronning Dorotheas våbenanetavler, der nu er ophængt i slotskapellet. Dette emne vil indgå i en publikation om de danske kongelige våbenanetavler. For konferencens deltagere gennemgik fhv. museumsinspektør, adjungeret professor Inge Adriansen slotskapellet som sådant.

Som conferencested var Sønderborg Slot et oplagt sted – som tidligere residens for en række af de slesvig-holstenske hertuger, og det dannede samtidig et naturligt centrum for udflugter til de slesvig-holstenske hertugboliger, Augustenborg og Glücksborg (11. maj 2015).

Fra arrangørernes side skal der rettes en varm tak til konferencens protektor, H.K.H. Prins Joachim, til Sønderborg Slot, i særdeleshed Inge Adriansen og overinspektør Carsten Porskrog Rasmussen, der løftede et stort værtskab, og til Sønderborg Kommune, der gæstfrit tog imod og var vært ved en reception på rådhuset. Endvidere skal rettes en tak til Letterstedtska Föreningen og Alnefelts Legat.

Nils G. Bartholdy
Peter Kurrild-Klitgaard
Kaare Seeberg Sidselrud

Sønderborg Slot.

Indhold

Forord	246
<i>Steen Clemmensen:</i>	
Danske hertugvåbener i middelalderen	247
<i>Terje T.V. Bratberg:</i>	
Norske hertuger og deres våpenføring	259
<i>Henrik Klackenberg:</i>	
Svenska medeltida hertigars heraldik	272
<i>Nils G. Bartholdy:</i>	
Hertugelige våbener i slotskapellet på Sønderborg Slot	284
<i>Carsten Porskrog Rasmussen:</i>	
Heraldik i gravkapellet på Sønderborg Slot	293
<i>Tom Bergroth:</i>	
Hertig Johans politiska intentioner – Heraldikens bildspråk i maktsyfte	309
<i>Eric Bylander:</i>	
Den ”siste” svenske hertigen Karl Filip och hans vapen	317
<i>Martin Sunnqvist:</i>	
Titulära svenska hertigars vapen från 1700-talet till nutiden	327
<i>Peter Kurrild-Klitgaard:</i>	
Hertugen af Glücksbierg: Manden, hans titler og våbener	344
<i>Ronny Andersen:</i>	
Hertugkroner i heraldikken	358

Danske hertugvåbener i middelalderen

Af Steen Clemmensen

TITLE: Medieval arms of Danish dukes.

ABSTRACT: Feudal titles and lands were rare in medieval Denmark. They were only found on the outskirts of the realm towards Germany, Sweden and the Baltic Sea. Though the title of duke was used by Knud Lavard, wider use was only introduced by his grandson Waldemar II the Victorious, himself created duke in 1188 and elected king in 1202. Only Schleswig (Southern Jutland) continued as an inherited fief, all others reverted on the death of the incumbent. With one exception, all dukes were members of the royal family. The rank associated with a territory could change from duke to count or just lord.

The arms of nearly all dukes were diminutions of the royal arms. Two leopards of unknown colours were borne by a sister's son. It is of little interest, whether the two lions in the arms of Schleswig were at first adopted as family arms. All representations are connected with dukes. Diminution to just a single leopard is known for a lord (not duke) of Falster. A field semy of hearts with a chief charged with a leopard became the family arms of the descendants of the illegitimate sons of Waldemar II the Victorious. Probably by a change of arms, as one of the ancestors bore a lion rampant. A wyvern, referring to the slavish wends, must be a territorial symbol, though it was used alternately for Lolland, Falster and Langeland, one generation at a time. Lolland and Schleswig can be traced internationally c.1400 both correctly, singly, quartered with Holstein, or confounded with the nettleleaf of Holstein changed to a lobster, and Schleswig converted to the single lion of Lüneburg.

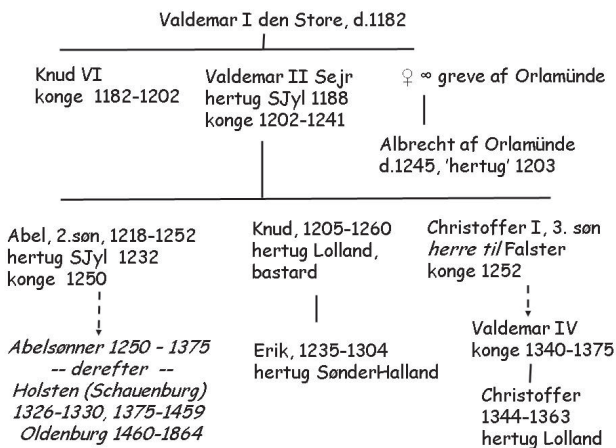
KEYWORDS: Denmark, coat-of-arms, ducal arms, Jutland, Schleswig.

AUTHOR INFORMATION: Steen Clemmensen, cand.scient., A.I.H. – info@armorial.dk

Feudal rang og titler var sjældne i Danmark i Middelalderen. Selv jarletitlen, som kendes i alle nordiske vikingeriger (og i England og Skotland som *earl*), synes mest at have været en funktion, f.eks. som administrator af grænseområder. Fra Knud II 'den helliges' regeringstid ved vi, at kongens brødre Oluf og Erik fungerede som jarler i henholdsvis

Sønderjylland og Skåne, og at en ikke-kongelig jarl Hågen bevidnede et kongeligt gavebrev.¹ En af de sidste, og mest succesfulde, grænsejarler var den tysk opdragede Knud Lavard, som hans onkel kong Niels i 1115 nævnte som afløser for forgængeren Elav.²

Knud Lavard var en effektiv feltherre og

Ill. 1: Oversigt over danske hertuginier.
Survey of Danish ducal lines.

administrator, som ikke blot sikrede Danmarks grænse, hvilket gavne den handel for de sønderjyske købmænd og håndværkere, men også skaffede ro i forhold til de vendiske abodritter og sikrede deres underkastelse under det tyske rige. Ikke uventet kvitterede Knuds plejefar, den tysk-romerske konge Lothar af Saksen, med at udnævne ham til hertug (*dux*) over Nordalbingen og dermed tysk vasal.³ Knud var ikke sen til også at benytte hertug-titlen for sit danske funktionsområde. Implikationen er klar, i overensstemmelse med tysk og kontinental feudal praksis skulle Slesvig opfattes som et (arveligt) len – vel gerne sammen med det tyske len syd herfor.

Vel var Knuds tid førheraldisk og dermed uden direkte betydning for udviklingen af den danske hertugelige våbenføring, men mindet om ham og hans indsats holdt sig gennem den efterfølgende borgerkrig og stabilisering, som konsoliderede Danmark under Valdemar I den Store (r.1157–82) som en stormagt omkring den vestlige Østersø,

og blev en væsentlig del af grundlaget for at indføre feudale titler og arvelige len. I praksis blev kun et len arveligt – Slesvig.

Det var formentlig Valdemar II Sejr (r.1202–1241), Knud Lavards yngste barnebarn, som indførte den feudale titulerings- og lenspraksis – og ikke mindst væsentligt begrænsede den til medlemmer af kongefamilien (Ill. 1).⁴ Han fastlagde også traditionen med at kun yder- eller grænseområder kunne udskilles som feudale len, d.v.s. Slesvig (mod Tyskland), Halland og Blekinge (mod Sverige) og Lolland-Falster (mod Venden).

Lolland, Falster og Langeland

Efter at venderne plyndringer var ophørt, blev de to frugtbare øer syd for Sjælland med gode muligheder for at opkræve afgifter et attraktivt objekt for apanagesøgende kongelige. Men kun tre navne kan forbindes med øerne i løbet af de 350 år mellem Valdemar I den Store og Oldenburgernes ankomst. Det skyldes mest at næsten ingen af de kun

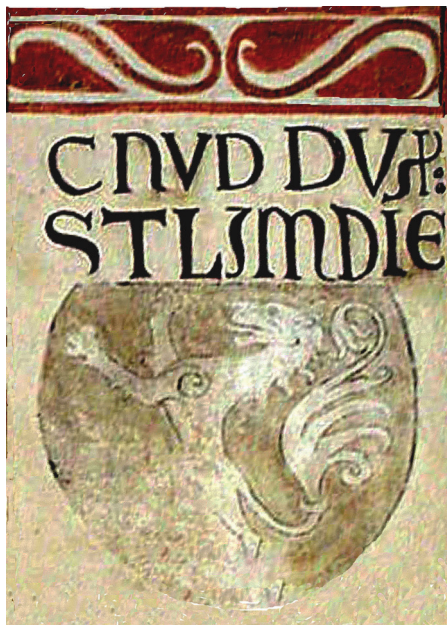

Ill. 2: Christoffer (c.1219–1259, konge 1252), 3. søn af Valdemar II Sejrs, segl anvendt 1245 med titlen 'Falstrie ac Lalandrie dominus'.

Christopher (c.1219–1259, king 1252), 3rd son of Valdemar II 'the Victorious', seal used 1245 with the title 'Falstrie ac Lalandrie dominus'. Foto: Rigsarkivet.

få kongelige drengebørn nåede myndighedsalderen.

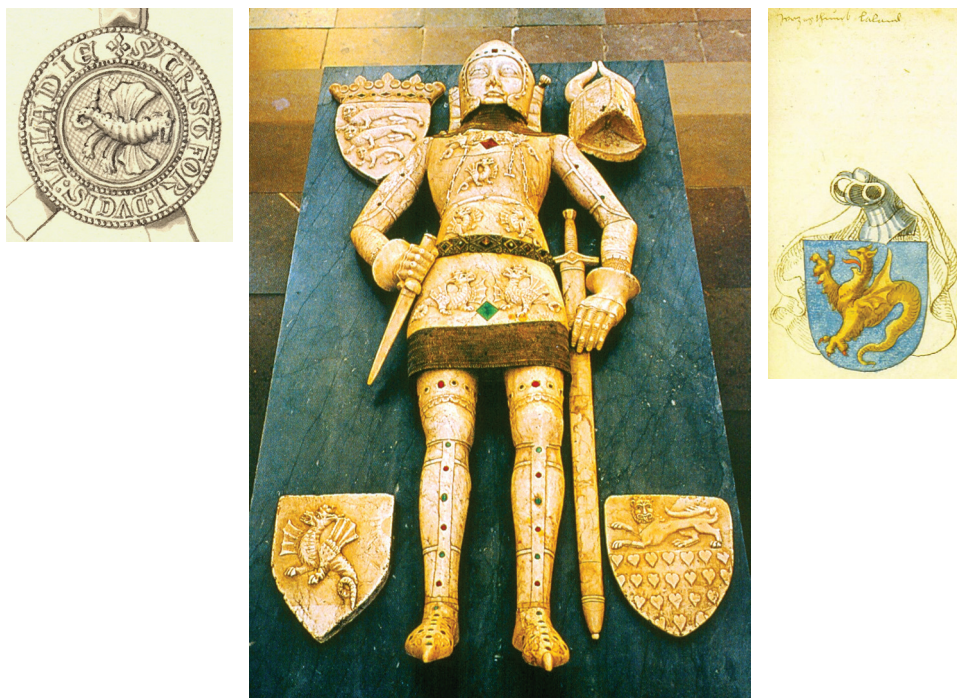
Det første navn er Valdemar Sejrs yngste legitime søn, Christoffer (c.1219–1259), som fra 1232 kan betegne sig som herre (*dominus*) til Falster og Lolland, og i 1245 besegler med en enkelt leopard som figur i seglet (Ill. 2), en simpel formindskning af det danske kongevåben.⁵ Det benyttede segl er (efter størrelse og udseende) formentlig et sekret og tiltænkt anvendelse som kontrasegl. Der gik dog ikke mange år før Christoffer måtte afgive i hvert fald en del af sin apanage. Sammen med den mellemste bror, Abel, og halvbroren, Knud, gjorde han i 1246 oprør mod kongen, Erik IV Plovpenning (r.1241–1250, medkonge 1232), den ældste overle-

Ill. 3: Knud (d.1260) hertug af Estland, senere af Blekinge, derefter af Lolland. Kalkmalet våben på pille på nordsiden af St.Bendt's kirke, Ringsted. *Cnut, d.1260, duke of Estonia. Frescopainted coat-of-arms on pillar on north side, St.Bendt, Ringsted.*

vende bror. Forsøget, som dels skulle skaffe dem større selvstændighed, dels flytte kronen til Abel, mislykkedes. Tronskiftet efter at Erik IV blev myrdet var heller ikke til megen gunst for Christoffer, men blot to år efter sad han selv som konge.

Afløseren til en del af Christoffers apanage var hans illegitime halvbror Knud (d.1260). Knuds mor var Helene, enke efter Esbern Snare. Valdemar II Sejrs må have sat stor pris på såvel hende som på sønnen Knud, som vel må have været en halvstor dreng, da Valdemar i 1205 giftede sig med Dagmar af Böhmen, og derefter deltaget

Ill. 4: Christoffer (1341–1363) hertug af Lolland, søn af Valdemar IV Atterdag. (a) segl anvendt 1362; (b) gravfigur i Roskilde Domkirke med lindorme på våbendragten, ledsaget af våbener for Danmark, Lolland og Halland (senere: 'de Goters'); (c) hertug af Lolland, fra Zürich, ZB, ms.42A, p.303, kopi af Grünenbergs Våbenbog (c.1515).

Christopher (1341–1363) duke of Lalandia. (a) seal of 1362; (b) effigy in Roskilde Cathedral with wyvern on the jupon, accompanied by arms of Denmark, Lalandia, and Halland (later: 'the Goths'); (c) duke of Lalandia, from Zürich, ZB, ms.42A, copy of the Grünenberg armorial (c.1515).

aktivt i Valdemars ekspansionspolitik. Efter erobringen af Estland blev Knud i 1219 udnævnt til hertug heraf. Fornøjelsen var kort. Efter nederlaget til Grev Adolf af Holsten og hans tyske forbundsfæller måtte Knud omkring 1226 afgive titlen til Estland. Som kompensation blev han nogle år senere, i 1232, igen ophøjet til hertug, denne gang af Blekinge, hvor han synes at have haft meget gods.⁶ I forbindelse med tronskiftet 1250 fik han hertugtitel til Lolland, og opgav samtidig

titlen til Blekinge. Ti år senere var han død, og ingen af hans sønner efterfulgte ham som hertug af Lolland.

Vi kender ikke Knuds våben fra segl, men fra en frise i St.Bendts Kirke i Ringsted. Det kalkmalede våben (Ill. 3) er ikke restaureret i nyere tid, så farverne er meget falmende. Våbenet viser i rødt (blåt?) en oprejst sølv løve, tegnet i en usædvanlig, men energisk stil. Titlen henviser til Knud, som hertug af Estland. Motivvalget kan være afledt fra

kongevåbenet, men også være selvopfundet. Den lidt fjerne nevø, Ernst greve af Gleichen, som kom til Danmark omkring 1230, førte *i blåt en oprejst kronet løve i sølv*.⁷

Det tredje og sidste navn kommer 100 år senere. Christoffer (1341–63) nåede i sit korte liv at blive udnævnt til hertug af Lolland og beseglede med denne værdighed (*Ill. 4a*). Han var eneste søn af Valdemar IV Atterdag (r.1340–1375) og storebror til Margrete. I Roskilde Domkirke, hvor han ligger begravet, huskedes han på sin mindededag som hertug af Lolland og Halland (*Ill. 4b*). Han førte også titel som 'Daners og Slavers sande Arving'.⁸ Figuren på seglet og på hans gravmæle beskrives som en lindorm, formentlig det samme som den 'vendiske drage'. Lolland og Falster havde mange indbyggere af vendisk afstamning, som det ses af stednavne som f.eks. Korselitze. Titel og våben var også kendt uden for landets grænser. I en tidlig kopi af *Grünenbergs Våbenbog* fra 1516 findes *i blåt en guld lindorm* for hertugen af Lolland (*Ill. 4c*).⁹ Denne lindorm svarer til figuren i Christoffer af Bayerns segl fra 1440, som også gengives som en grif i udenlandske våbenbøger.¹⁰

En af kong Abels yngre sønnesønner, Erik Eriksen 'Langben' (død uden arving 1304), blev af Erik VI Menved forlenet med Langeland. I et diplom tituleres han herre til Langeland (*dominus*), mens omskriften til seglet med en leopard kun nævner hans afstamning: [†:sigillum erici:] filii [:erici. ducis.jucie].¹¹ Hans enke, Sophie von Rosenberg (d.1325), kaldte sig *domina langlandie* og beseglede med en lindorm. Langeland hører til de sydlige øer, som i mange år var domineret af venderne.¹²

Halland og Blekinge

Våbenet, *i blåt en oprejst sølv løve*, for landskabet Halland, der i dag også er et titulært hertugdømme og administrativt kaldes Hallands Län, kan med megen god vilje føres tilbage til den norske kongedatter Ingeborg Håkonsdatter (1301–61).¹³ Hun blev enke efter Erik Magnusson hertug af Sverige (af Folkunga-slægten og af den norske konge Håkon V Magnusson forlenet med Nørre Halland i 1305) i 1318, og gift med den hallandske stormand Knud Porse (d.1330) i 1327, som førte *i guld 3 røde søblade / hjerter*. Knud Porse spillede sine kort godt i den urolige tid, hvor Danmark reelt var besat af diverse naboer. Til slut opnåede han i 1326 at blive udnævnt til hertug af Sønder Halland af Valdemar III (c.1315–64, r.1326–30), hertugen af Slesvig, som for en kort bemærkning var indsat som konge af de holstenske grever. Den stadig unge enke sad i mange år på Søborg Slot på Sjælland, hvor et unavngivet kalkmalet løvevåben i Søborg Kirke er tilskrevet hende.¹⁴ Et diskutabelt argument er hendes trepas-segl fra 1336 og firpas-segl fra 1340–52. I begge optræder en gående løve under et skjoldhoved og i forbindelse med det senere segl titulerede hun sig hertuginde af Sverige, Halland og Samsø.¹⁵

Mere sikkert er våbenføringen for forgængeren Erik Knudsen (1235–1304): tværdelt, øverste felt i blåt en (kronet) guld leopard, nederste felt sølv bestroet med røde søblade (hjerter), igen en differentiering af kongevåbenet. Erik var som søn af hertug Knud Valdemarsen af Lolland, anden generation af en illegitim linie af kongehuset, og blev

udnævnt til hertug af Sønder Halland i 1284. Våbenet, som til forveksling ligner 'de goters', kendes fra et segl for junker Erik fra 1277 (Ill. 5), blev adopteret som familievåben for ham og hans efterkommere gennem Barnum Eriksen af Skarsholm.¹⁶ Mere generelt kan man sige, at 'Skarsholm'-våbenet kan betragtes som 'givet' til Valdemar II Sejrs illegitime sønner og deres efterkommere, idet det også findes hos linien efter Knud af Lollands halvbror grev Niels af Halland (d.1218), dennes søn Niels (II, d.1251) og sønnesøn Jakob (d.1309), begge grever af Nørre Halland.¹⁷

Slesvig og Holsten

Våbenføringen for Slesvig og Holsten er meget enkel at beskrive. Slesvigs to løver blandt hjerter er en simpel reducere af kongevåbenet med et enkelt våbendyr.¹⁸

Ill. 5: Segl for Erik Knudsen som junker (domicellus) i 1277, senere hertug af Sønder Halland.

Seal of Erik Knudsen as squire (domicellus) in 1277, later duke of South Halland. Tegning fra Thiset DKS no.159.

Hjelmtegnet 3 påfærkoste kan formentlig afledes af kongevåbenets påøjesatte vesselhorn. Holsten-våbenet, som allerede i middelalderen betegnede som et nældeblad, er gennem tiden udtrykt på flere måder: fra en takket skjoldbort over nældebladet med eller uden hjerteskjold til korsets tre nagler omkring et hjerte(skjold) mellem flertakkede 'kroner'. Hjelmtegnet er et sæt våbenbelagte faner. Bærerne er det derimod knap så nemt at redegøre for.

Der var to hovedparter: dels Abelsønerne, som var en gren af kongefamilien, dels greverne af Holsten af den nedersaksiske Schauenburgfamilie. Schauenburgerne splittedes omkring 1260 i tre linier: Schauenburg-Pinneberg, Plön-Kiel (Wagrien) og Rendsburg. I forbindelse med Slesvig er det kun Rendsburg-linien, som er involveret. Gerhard (III) af Rendsburg (d.1340), bedre kendt som den 'kullede' greve, var den hovedansvarlige for forbindelsen til hertugdømmet Slesvig. Mens fætteren Johan (III) 'den milde' af Plön (d.1359) var hovedpanthaver på øerne og den svenske side af Sundet, og dermed promoverede Knud Porse som hertug af Halland, sad Gerhard ikke blot på Jylland og Fyn, men var reelt overherre over Danmark. Derfor kunne han midlertidigt få valgt Abelsønnen hertug Valdemar (V, c.1315-1364) af Slesvig til konge 1326-30 og udnævne så sig selv til hertug af Jylland (dux jutie) - måske i betydningen

Ill. 6: Yngre segl for Albrecht (II) greve af Orlamünde og Holsten, anvendt 1221–1223. *Second seal of Albrecht (II) count Orlamünde and Holsten, 1221–1223. Tegning: Magnus Petersen.*

hele Jylland! Da det blev upraktisk at fastholde Valdemar (III af Danmark, V af Slesvig) som konge, opgav Gerhard hertugtitlen til fordel for den nu abdicerede konge, som han i øvrigt havde fået til at bekendtgøre, at Slesvig og Danmark ikke måtte have samme hersker. Nummerfølgen i begge rækker begynder med Valdemar I den Store.

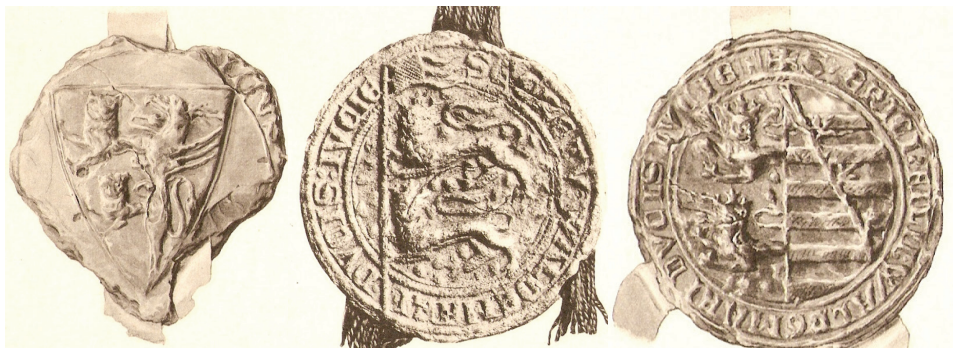
Adoptionen af Slesvigs to-løve våben er vanskelig at fastlægge. Valdemar II Sejr var, før han i 1202 blev konge, hertug af Slesvig, og titulerede sig herre nord for Elben (Nordalbingia), og beseglede med tre løver.¹⁹ Efter tronbestigelsen forlenede Valdemar i 1203 søstersønnen Albrecht af Orlamünde (o.s.p. 1245)²⁰ med Holsten og gjorde ham til statholder nord for Elben efter fordrivelsen af Schaumburg-greven. Desuden blev Albrecht rigsforstander under kongens fangen-

Ill. 7: Fragment af kontrasegl for hertug Abel af Slesvig, 1245. *Fragment of counterseal of Abel duke of Slesvig, 1245. Foto: Rigsarkivet.*

skab i 1223–25. Albrecht beseglede med to løver og titulerede sig greve af Holsten, Ratzeburg, Wagrien og Stormarn, d.v.s. Noralbingien.²¹ Efter 1226 måtte Albrecht aflevere disse områder tilbage til Schauenburg-greverne. Farvesætningen af Albrechts våben (Ill. 6) er ukendt, og da han ikke havde børn, blev våbnet ikke videreført. Hans bror, Herman (II, d.1247), slog mønter med en løve omgivet af hjerter, svarende til Orlamünde-våbnet i guld, sort og rødt. Albrechts løver kunne have været sorte.

Abel (c.1218–1252, konge 1250) førte i 1245 som hertug af Slesvig (og normalt for perioden) et ikke-heraldisk ryttersegel sammen med et våbenbærende kontrasegl (Ill. 7). Der er kun et meget ødelagt fragment tilbage af kontraseglet, som viser bagkrop, hale og formentlig venstre manke af en leopard. Det

Ill. 8: Varianter af hertugelige segl for Slesvig. (a) delt af Slesvig og Rügen (Pommern), Valdemar (IV), 1287; (b) Valdemar (IV), 1307; (c) delt af Slesvig og Sachsen, Erik (II), 1316.

Variants of seals used by dukes of Slesvig. (a) Slesvig dimidiating Rügen (Pomerania), Valdemar (IV), 1287; (b) Valdemar (IV), 1307; (c) Slesvig dimidiating Saxony, Eric (II), 1316. Tegninger fra Thiset DKS nos. 130–132.

Ill. 9: Segl anvendt 1392 af Gerhard (VI) hertug af Slesvig og greve af Holsten.

Seal used 1392 by Gerhard (VI) duke of Slesvig and count of Holsten. Tegning efter Thiset DKS no.148.

tydes som 2 leoparder omgivet af hjerter.²² Dette er den ældste forekomst af Slesvigs våben. Man kan så diskutere om det oprindeligt er set som et slægtsvåben eller et territorial- eller lensvåben. I dette tilfælde er diskussionen uden relevans, da våbenet kun er set for hertuger og i løbet af kortere tid blev opfattet som symbol for territoriet mellem Kongeåen og Ejderen.

På trods af brodermordet og Christoffers tronbestigelse i 1252 fik Abels sønner lov til at beholde Slesvig som arveligt len.²³ Et par af sønnerne varierede fremstillingen af hertugvåbenet, men man må nok vurdere at fravær af hjerter på dette tidspunkt skyldes fejl fra sejlstikkerens side. Valdemar (IV) af Slesvig hylkede af uforklarlige årsager i 1286–87 sin mor Margrete af Rügen (d.1272) ved at dimidiere Slesvig med en grif (Ill. 8a). Senere i 1307–8 lod han løverne holde et trefliget blank fane (Ill. 8b). Sønnen Erik (II) var i årene 1309–13 dobbelt høflig. Dels er omskriften Erik søn af hertug Valdemar, hvilket er korrekt for 1309, dels dimidierede han Slesvig med Sachsen for hustruen Elisabeth (Ill. 8c).²⁴

Da greverne af Holsten-Rendsburg reelt havde domineret regionen siden den 'kullede' grev Gerhard, blev hertugdømmet efter Henrik af Slesvigs død i 1375 annekteret af Gerhards sønner Jernhenrik (c.1317–1382) og Klaus (o.s.p. 1386). Dronning Margrete forlente i 1386 formelt Jernhenriks søn Gerhard (VI, c.1370–1404) med Slesvig som

Ill. 10: Slesvig-Holsten i Richentials kronik fra Konstanz. (a) Trykt udgave ved Anton Sorg, 1483, fo.176r2; (b) Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, Cod.St.Georgen 63, fo.135v2.

Slesvig quartering Holsten in the Richental Chronicle of the Council of Constance. (a) Printed edition of Anton Sorg, Nuremberg 1483, fo.176r2; (b) Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, Cod.St.Georgen 63, fo.135v2. Foto: BLB, Karlsruhe.

arvelen. Med eller uden henvisning til udeleligheden fulgte Gerhard moden med at føre sine væsentligste territorier i et flerdelt våben (Ill. 9).²⁵ Denne firdeling blev fulgt af alle hans efterfølgere frem til at både Slesvig og Holsten i 1460 blev arvet af kong Christian I. Indimellem var der et lille intermezzo, hvor kong Erik VII 'af Pommern' med den tyske kejser Sigismunds tilslutning forsøgte at tilbageerobre Slesvig. Erik måtte i 1435 opgive kampen og anerkende Adolf (VIII, d.1459) som retmæssig hertug – og skulle det vise sig den sidste Schauenburger hertug-greve. Men forinden havde kong Erik

ubevidst efterladt sig et minde om denne strid. I en våbenbog, hvor en portugisisk herold bl.a. nedfældede sine indtryk fra kirkekongcilet i Konstanz i 1414–18, kan man se Slesvigs våben i prætentation som hjerteskjold i kongevåbenet.²⁶

Skal man tro våbenbøgerne, tog man internationalt først notits af Slesvig og Holsten omkring 1400.²⁷ Det firdelte våben var vel allerede kendt på kongcilet i Konstanz, hvor Ulrich Richental noterede det. De overlevende manuskripter fra c.1460 og den trykte udgave fra 1483 har det med (Ill. 10).²⁸ Billedteksten "Herczog Adolff zu Schleswit"

Ill. 11: Slesvig-Holsten samt Massow og Teck i Richental's kronik, vs.P, med fejl i Slesvig-våbenet. Slesvig-Holsten, Massowia and Teck in the Richental chronicle, vs.P, with confounded arms of Slesvig. Foto: Prag, Nationalbiblioteket, Cod.xvi A 17, fo.252v1, 2, 6.

i den trykte udgave og dens manuskriptkilde må henvise til Adolf (VIII) som regerede 1427–1459, og derfor ikke kunne have været repræsenteret i Konstanz 1414–1418. Der må her være tale om en aktuel forbedring, hvor navnet er opdateret. På konciliets tid regerede Adolfs far, Henrik (r.1404–1427), og han er også personen i de øvrige manuskriptkopier.

Richental-versionerne har en gengivelse mere af Slesvig-Holsten kombinationen. I version P på fo.252v (Ill. 11) er Slesvig reduceret til en opspringende løve omgivet af hjerter (Lüneburgs våben!).²⁹ Alle manuskripter har en skråstillet hummer (for Holsten!) firdelt med Slesvig.³⁰ Conrad Grünenberg kombinerede i sin våbenbog begge fejlbehæftede udgaver på en side (Ill. 12). Han udelod dog hjerterne og til-

Ill. 12: (a) Hertug af Slesvig og herre til Stormarn, fejl på Holsten; (b) Hertug af Slesvig, greve af Holsten, fejl på Slesvig. Varianter af Slesvig-Holsten i Grünenbergs våbenbog.

(a) Duke of Slesvig and lord of Stormarn, Holsten confounded; (b) Duke of Slesvig and count Holsten, Slesvig confounded. Variants in the Grünenberg armorial. Foto: München, Bayerische Staatsbibliothek, cgm.145, side 98.

føjede to selvopfundne hjelmtegn: en halv blå kronet løve og to hummerkløer. Hjelmtegnene for Slesvig og Holstein er korrekte. Hummervarianten blev af den sydtyske herold Jörg Rugen *al.* Georg Rixner / Rixner tilskrevet Delmenhorst.³¹ Dobbeltpræsentationen skyldes formentlig, at Grünenbergs kilder benyttede forskellige udtræk af Schauenburgernes officielle titler: Slesvig, Holsten, Wagrien, Stormarn, som sammen med Lauenburg udgjorde Nordalbingien – landet nord for Elben, og tilordnede dem (ubegrundet) til to slægtsgrene.

Sammenfatning

Feudal titel og territoriebesiddelse var sjælden i Danmark i Middelalderen, og kan kun findes i rigets yderområder mod Tyskland, Sverige og Østersøen. Selvom hertugtitlen først blev anvendt af kongesønnen Knud Lavard, så kan den reelle brug føres tilbage til hans sønnesøn Valdemar II Sej, som selv blev hertug i 1188 og konge i 1202. Kun Slesvig (Sønderjylland) forblev et arvelen, alle andre hertugtitler udløb med indehaverens død - uanset at de med en enkelt undtagelse kun blev givet til medlemmer af kongefamilien. Rang forbundet med et territorie kunne ændres fra hertug til greve eller herre.

Hertugerne har i næsten alle tilfælde valgt en formindskning af kongevåbenet. To leoparder af ukendt farve blev båret af en søstersøn. Det er en uinteressant diskussion om Slesvigs to løver først blev antaget som slægtsvåben. Alle kendte fremstillinger er relateret til hertugdømmet. Formindskning til kun en leopard kendes fra en herre (ikke hertug) af Falster, og som slægtsvåben en løve i skjoldhovedet over et felt bestrøet med hjertes for efterkommere af uægte sønner af Valdemar Sej. Det skyldes måske en våbenændring, thi en af stamfædrene benyttede en opspringende løve. Lindormen, de venders drage, må være antaget som territorialsymbol, skønt anvendelsen for Lolland, Falster og Langeland kun var for en enkelt generation ad gangen. Internationalt kan Lolland og Slesvig spores c.1400 såvel i korrekt form, alene eller kombineret med Holsten, samt med Holstens nældeblad ændret til en hummer og Slesvig til Lüneburgs enkelte løve.

Noter

- 1 Ole Fenger: *Kirker rejses alle vegne. 1050–1250*. Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie, bind 4 (Olaf Olsen, Udg.), København 1989, siderne 43, 73, 77, 80. Gavebrev til Lund Domkirke 21. maj 1085. Jylland (*Jutia, Jucia*), Sønderjylland og Slesvig benyttes alle som betegnelse for det samme territorium, hovedsageligt mellem Kongeåen og Eideren. Herefter benyttes Slesvig som betegnelse uanset kildens brug af navn.
- 2 Knud Lavard, myrdet 7. januar 1131, søn af Erik I Ejegod, opdraget først hos Skjalm Hvide, senere hos hertug Lothar af Saksen (tysk-romersk konge 1125–37). Fem sønner af Svend Estridsen efterfulgte hinanden som Danmarks konge: Harald II Hen (r.1074–80), Knud II den Hellige (r.1080–86), Oluf I Hunger (r.1086–95), Erik I Ejegod (r.1095–1103), Niels (r.1103–1134).
- 3 En væsentlig del af området nord for Elben (Nordalbingien) besad greverne af Holsten af slægten Schauenburg som *comes holsatie*.
- 4 Valdemar II (1170–1241) blev i 1188 udnævnt til hertug af Slesvig af sin ældre bror, Knud VI (r.1182–1202). Datidens familiebegreb omfattede også anerkendte uægte børn og efterkommere af bortgiftede døtre. De havde, eller kunne få arveret (læs: være valgbare) til Danmark, som det skete for Svend Estridsens børn og senere for Erik af Pommern og Christoffer af Bayern - med eller uden adoption. Titulaturen blev hovedsagelig hertug (*dux*), men også herre (*dominus*), junker (*domicellus*) og greve (*comes*) kendes for samme territorium. Brugen af sidstnævnte ligger udenfor denne artikels område.
- 5 Tegninger og beskrivelser af de her omtalte segl findes i Anders Thiset og Henry Petersen: *Danske kongelige Sigiller .. 1085–1559*, København 1917. Chrisoffers segl er Thiset DKS no.14. De historiske oplysninger er baseret på Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie, 1989: Bind 4 (1050–1250) ved Ole Fenger; Bind 5 (1250–1400) ved Kai Hørby.
- 6 Knuds søn Svantopolk (d.1310) arvede en god del gods i landsdelen. Andre kommentatorer angiver 1242 for Blekinge og 1249 for Lolland.
- 7 Ernst af Gleichen var søsterdattersøn af Valdemar II Sej.
- 8 Dansk Biografisk Leksikon, 2.udg., 1933–44, efter www.denstoredanske.dk.

- 9 Zürich, Zentralbibliothek, ms. A 42. Seglet findes som Thiset DKS no.45 fra 1362.
- 10 Segl for Christoffer III fra 1440 og 1444 i Thiset DKS 66, 68. Lindorm i Nancy, Bibl.Municipale, ms.1727, NLU:20/11v fra 1540; grif i Richental's Chronik (Ed. Anton Sorg, Nürnberg 1483) fo.105r, no.208, samt Vigil Rabers Neustifter Wappenbuch (Ed. H.W. Arch, Brixen 2000), no.775, side 87 fra 1550.
- 11 Thiset DKS 128, udateret diplom, gengivet som fra 1296.
- 12 Thiset DKS 129a, b, fra 1316.
- 13 Ved Karl X Gustavs bisættelse i 1660 har landskabet Halland *en sølv løve i blåt*, som kan tolkes som en afledning af Folkunga-løven.
- 14 'Løvevåbenet' i Søborg Kirke er også tolket som en ræv eller ulv, *Danmarks Kirker, Frederiksborg Amt*, II, 1967, s.27
- 15 Erling Svane: I skjoldet springer løver. Afledninger af kongevåbenet. Odense 2002, siderne 33-35. Søborg våbenet kan tilskrives andre end Ingeborg, f.eks. Ernst af Geichen og måske Knud af Lolland.
- 16 Segl i Thiset DKS no.158–161 for Svantopolk og Erik Knudsen samt Jakob Nielsen greve af Halland. Opmalet med forkerte farver i St. Bendts kirke, Ringsted. Tinkturene er et gætteri fra Thisets side, man sandsynlige som afledte af kongevåbenet.
- 17 Sorø Kirke, kalkmalet våben for Niels (II, d.1251) greve 1241. Thiset DKS no.160–161, segl 1278 og 1305 for Jakob greve af Nørre Halland 1283.
- 18 Våbener med 2–3 løvefigurer over hinanden fremstilles dels som 'gående løver', dels som leoparder (på engelsk *passant* og *passant guardant*), i reglen uden systematik og delvist en modesag.
- 19 Seglet blev formentlig anvendt af Valdemar som hertug før 1202, og fortsat anvendt som konge i 1203–1205, i Thiset DKS no.6 er omskriften væk, men en tidligere tegning viser omskriften [do]minus northa[ibingie]. Erling Svane: Det danske Rigsvåben og Kongevåben. Udvikling og anvendelse. Odense 1994, side 26.
- 20 o.s.p. er en forkortelse af 'obiit sine prole', der betyder 'død uden afkom'.
- 21 To segl med to leoparder kendes, det ældre anvendt 1203–1217 med simpelt skjold, og det yngre anvendt 1221–1223, ryttersegel med skjold og våbenfane samt kontrasegl med samme. Svane *I Skjoldet springe* ..., side 26–27, efter Magnus Petersen, også hos C.J. Milde: Siegel des Mittelalters aus den Archiven der Stadt Lübeck, Lübeck 1879, bind 1.
- 22 Thiset DKS no.125a, b. Med god vilje kan man skimte et hjerte mellem hoved og hale.
- 23 Valdemar (III, d.1257), Erik (I, d.1272, bror), Valdemar (IV, d.1312), Erik (II, d.1323), Valdemar (V, d.1364), Henrik, d.1375, ultimus. Henriks søster Helveg (d.1374) blev gift med Valdemar IV Atterdag.
- 24 Thiset DKS no.130, 131, 132.
- 25 Thiset DKS no.148 fra 1392.
- 26 Steen Clemmensen: I kong Eriks tjeneste. Nyfundne danske våbener fra middelalderen. *Heraldisk Tidsskrift*, 2014, bind 11, nr. 110, s.437, ill.1.
- 27 Ufarvet våben for Slesvig, fo.4v; greven af Holsten med vasaller, fo.35v, i Bellenville våbenbogen, dateret c.1380 i Michel Pastoureau og Michel Popoff: *L'Armorial Bellenville, Saint-Jorioz* 2004, muligvis fremstillet så sent som 1406.
- 28 Steen Clemmensen: Ulrich Richental's Chronik des Konzils zu Konstanz 1414–18. Farum 2011, www.armorial.dk , no.616 Slesvig-Holsten. Trykt ved Anton Sorg, Nürnberg 1483 ud fra et manuskript som ligner vs.G, Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, Cod.St.Georgen 63.
- 29 'Lüneburg-Holsten' i vs.P, Prag, Nationalbiblioteket, Cod. Xvi A 17, fo.252v1.
- 30 'Hummer-Holsten'-Slesvig er Richental no.624.
- 31 Steen Clemmensen: Jörg Rugens Wappenbuch. Farum 2013, www.armorial.dk , fo.26r, no.408.

Norske hertuger og deres våpenføring

Av Terje T. V. Bratberg

TITLE: Norwegian dukes and their armorial bearings.

ABSTRACT: Only two men carried the title of duke in medieval Norway. The first Norwegian duke Skule Bårdsson (1189–1240) was half-brother of King Inge Bårdsson (d.1217), and Skule's daughter Margrethe was married to King Håkon Håkonsson (1204–1263, reigned 1217–63). King Håkon IV made Skule a duke in 1237. Duke Skule Bårdsson (1189–1240) had a lion rampant in his shield, tinctures unknown. Skule Bårdsson was the great grandfather of the second Norwegian duke, Håkon Magnusson, later King Håkon V, who was the son of King Magnus IV Håkonsson and brother of King Erik II Magnusson. The coats of arms of the two dukes are solely known from their seals. King Håkon V Magnusson (1270–1319) was made a duke at the age of 3 in 1273. His coat of arms was first a golden lion rampant in red within a bordure. It is argued that the bordure could be golden. His brother, King Erik had a crowned golden lion rampant in red in his coat of arms. The king later added the axe of St. Olav to the lion's forepaws. Duke Håkon subsequently adopted the axe and changed the bordure.

KEYWORDS: Norway, ducal heraldry, Duke Skule Bårdsson, Duke Håkon Magnusson (King Håkon V Magnusson), brisures, marks of difference.

AUTHOR INFORMATION: Curator Terje T. V. Bratberg, Sverresborg, Trøndelag Folk Museum – terje.bratberg@gmail.com

Intensjonen med denne artikkelen er å vise at de norske hertuger i middelalderen førte egne våpen som differensierte seg fra den regjerende konges våpenføring.

Tittelen hertug er høythengende og den ble brukt av kun to menn i Norge i middelalderen.¹ Den ene, hertug Skule Bårdsson, var bror av en avdød konge, den regjerende kongens svigerfar og tronarvingens morfar. Den andre, hertug Håkon Magnusson, var

sønn og bror av en konge og ble i 1299 selv Norges konge som Håkon V.

Det kjennes til sammen tre våpen for de to norske hertugene. Begge fører en løve i sitt våpen. Hertug Håkon Magnussons to belagte våpen har en bord. I det yngste av våpnene bærer løven St. Olavs øks på samme måte som i kong Erik II Magnussons våpen.

I Norge var tittelen forbeholdt medlemmer av kongehuset. Hertugtittelen rangerte

kun etter konge innenfor det norske systemet. Av og til ble norske jarler omtalt som dux, eller hertug i utenlandske kilder, men aldri i innenlandske.

Vi kjenner altså kun to norske hertuger, Skule Bårdsson (1189–1240), og Håkon Magnusson (1270–1319), fra 1299 kong Håkon V. Den sistnevnte var hertug Skules datter-sønns sønn.

Kildene er relativt rikelige når det gjelder hertug Skule og også omfattende når det gjelder hertug Håkon, både som personer og som politikere.²

Imidlertid er det dårligere med kildetilfanget når det gjelder deres heraldikk, men noe eksisterer.

Sagaene inneholder lite stoff om heraldikk. Hans Cappelen oppsummerer dette på følgende måte: "Snorres kongesagaer skildrer krigere, kamper, slag og miljøet rundt konger og høvdinger."³ Sagaene omtaler ofte kongenes merker, vel å forstå som felttegn. Fra 1200-tallet finnes det avbildet flere våpen for norske konger. Både løver, økser, fugler og båter er registrert i utenlandske kilder.

Hertug Skule er omtalt i flere sagaer og 14 diplomer.⁴ Hans våpen (som jarl) kjennes kun fra ett avtrykk av hans segl.

Hertug Håkon Magnusson omtales i kong Magnus Håkonsøns saga, og som hertug kun i to diplomer⁵ og som konge i mange diplomer.⁶ Ellers er Hirdskræen en viktig kilde til hans gjerning som hertug. Hans våpen kjennes fra i alt tolv avtrykk av hans segl.⁷

Det er forsket lite spesifikt på de norske hertugenes våpenføring. Derimot har det vært stor interesse for det norske løvevåpen.

I denne forskningen inngår som oftest en omtale av hertug Skules våpen med en løve. Kong Håkon Vs våpen som hertug er derimot sjeldent omtalt og har ikke fått samme grundige behandling.

Et hovedverk innenfor forskningen på kongelig, fyrstelig og hertuglig heraldikk er Christian Brinchmanns bok Norske kongesigiller og andre fyrste-sigiller fra middelalderen. Denne utkom i 1924 og inneholder tegninger av alle til da kjente segl for middelalderens norske kongelige personer.

Hertug Skule Bårdsson

Skule Bårdsson (1189–1240) var sin tids fremste aristokrat i Norge.⁸

Skule var via alle slektsforbindelsene så nær knyttet til kong Håkon IV Håkonsson som vel mulig, men dette var ikke til hinder for at han strebet etter kongedømmet. Hertugtittelen fra 1237 var imidlertid ikke nok for Skule og i 1239 lot han seg utrope til konge på Øreting i Trondheim. Dette kunne naturligvis ikke kong Håkon IV Håkonsson finne seg i og borgerkrigen var dermed et faktum. Skule virker nærmest handlingslammet etter kongehyllingen og kong Håkons lendmann, Åsulf Eriksson av Austrått, drepte ham i 1240 ved Elgeseter kloster i Trondheim.

Skule ble begravet i Nidarosdomen i Trondheim, i gulvet foran veggbegravelsen til hans bror, kong Inge. Disse gravene antas å ha ligget i Domkirkens søndre tverrskip. Da Skule ikke var anerkjent som konge, ble han begravd som hertug.

Fragmenter av hertug Skules marmorgravstein ble funnet i muren i Erkebispegården i Trondheim. Disse finnes nå i grav-

Ill. 1: Øvre del av hertug Skules gravstein. Han bærer hertuggarland og passer godt til Snorres beskrivelse som sier at han var noe storøyd.

The upper part of duke Skule's graveslab. He is wearing a duke's coronet and Snorre described him as a man with big eyes.

steinsutstillingen i krypten under Domkirken. Gravmælet må ha vært imponerende. Steinen var usedvanlig stor; to meter lang og ca. en meter bred.⁹ Til tross for at det var en opprører som ble begravd, så var det også rikets fremste aristokrat, dronningens far og tronarvingens morfar (Ill. 1).

Tekstdelen med navnet mangler på steinen. På en bevart del sees den avdødes høyre hånd, holdende en kirke, noe som identifiserer ham som kirkebygger eller kirkegrunnlegger. Dette er sannsynligvis et symbol på hans rolle som klostergrunnlegger. Kirken er ikke noe avgjørende bevis for at dette er hertugens gravstein.

Det avgjørende beviset for at dette er hertug Skules gravstein er, at den avdøde er utstyrt med hertugens særskilte kjennetegn,

en garland.¹⁰ Dette er en krans eller et diadem besatt med roser, i dette tilfellet fire. Da Skule er den eneste som er død som hertug i Norge, er dette et avgjørende indisium på at dette er hans gravstein. Hans svigersønn anerkjente ham naturligvis ikke som konge, selv om han hadde utropt seg til dette i 1239. Han er gravlagt som han var før sitt opprør mot kong Håkon.¹¹ Dessverre mangler den delen av gravsteinen hvor et eventuelt skjold ville vært (Ill. 2).

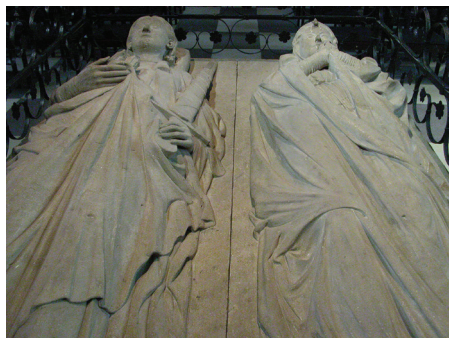
Det finnes sammenlignbare gravsteiner lagt over hertugers graver. Et godt eksempel er gravsteinen til Heinrich der Löwe (1129-1195), hertug av Bayern og Sachsen.¹² Hertugen er fremstilt barhodet i sivil drakt med en vid, lang kappe. I høyre hånd holder han en kirkemodell, som representerer domkir-

Ill. 2: Rekonstruksjon av hertug Skules gravstein, slik som Jan Brendalsmo tenkte seg den.
A reconstruction of duke Skule's graveslab, by Jan Brendalsmo.

ken i Braunschweig. I venstre hånd holder hertugen et sverd (Ill. 3 & 4).

Det finnes som nevnt ett bevart avtrykk av Skules segl.¹³ Dette skriver seg fra hans periode som jarl (1213–37). På reversen sees jarlen til hest og på aversen hans våpen, en oppreist løve. Omskriften på seglet er fore slått tolket til: [+ Sigillvm Scvulonis] CMI-

Ill. 3: Heinrich der Löwes av Sachsen og Bayern og hans hertuginne Mathilde av Englands gravmæle i domkirken i Braunschweig.
Duke Henry the Lion of Saxony and Bavaria and his duchess Mathilde of England's tomb in the cathedral in Brunswick.

Ill. 4: Detalj av hertug Hertug Heinrich der Löwes gravmæle. Kirkemodellen som hertugen holder i høyre hånd.
Detail of duke Henry the Lion's tomb. The model of the cathedral in his right hand.

Tis In DITI[one regni] ParTIS Con-
STitV[ti], som kan utlegges som *Segl for Skule Jarl, innsatt til styrer over en del av kongeriket* (Ill. 5).¹⁴

En seglstamp som ble funnet i Tønsberg ble tidligere antatt å ha tilhørt hertug Skule, men det er mer sannsynlig at dette er kong Sverres segl.¹⁵

Ill. 5 – skisser: Hertug Skule Bårdssons segl som jarl.

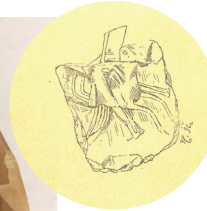
Sketches: The seal of duke Skule Bårdsson as earl prior to 1237.

(Norske Sigiller vol II (1924) Pl. I. 2. Skule Bårdssons segl 1225.)

Ill. 5b – bilder: Hertug Skule Bårdssons segl, datert 29. september 1225.

Photos: The seal of duke Skule Bårdsson dated 29th Sept 1225. (AM fasc. 1 nr 1 a+b).

Foto: Riksarkivet, Oslo / Norwegian National Archives, Oslo.

Skules segl viser i et gotisk skjold en oppreist løve. Tinkturene er ikke kjent, men hans etterkommere i kongeslekten førte en gull løve i rødt felt, noe som kan være en indikasjon på hvordan Skules våpen var utformet.

Ill. 5c (t.h./right): Identisk med seglet til Nikolas av Huseby under et diplom datert 18. mai 1301.

Identical to the seal of Nikolas of Huseby under a diploma dated 18th May 1301. (NRA AM fasc. nr 4). Foto: Riksarkivet, Oslo / Norwegian National Archives, Oslo.

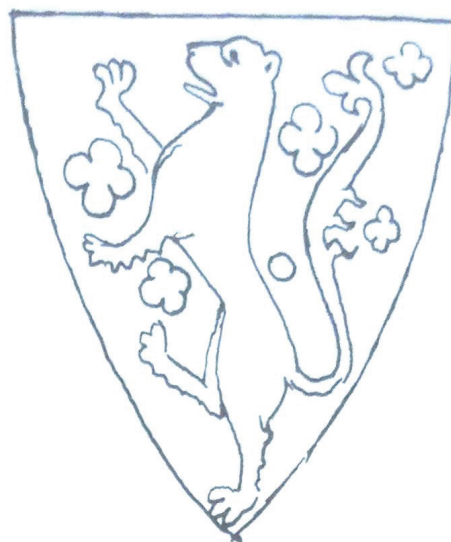

Ill. 6: Hertug Skules våpen, rekonstruert av Hallvard Trætteberg. En oppreist løve, tinkturer ukjent.
The coat of Arms of duke Skule. Reconstruction by Hallvard Trætteberg. A lion rampant, tinctures unknown.

Odd Fjordholm argumenterer for at hertugen tok sitt våpen etter broren, kong Inge Bårdsson.¹⁶ Kong Inge kan, ifølge Fjordholm, ha tatt våpenet til sin morfar kong Sigurd Munn. Snorre Sturlasson beskriver dennes far, kong Magnus Berføtt kleddt til kamp i Irland:

Kong Magnus hadde hjelm på hodet og rødt skjold, og på det var innlagt en løve i gull. ... over skjorten hadde han en rød silketrøye; i den var en løve innsydd foran og bak med gul silke.¹⁷

Denne beskrivelsen har vært betraktet som Snorres tolkning basert på hvordan han har

Ill. 7: Den norske kongefamiliens mulige våpen ca. 1240, rekonstruert av Hallvard Trætteberg. En oppreist løve fulgt av firebladinger eller roser, tinkturer ukjent.
The possible coat of arms of the royal family of Norway, drawing by Hallvard Trætteberg. A lion rampant followed by fourbladed symbols or maybe roses, tinctures unknown.

sett den norske kongen væpnet og kledd når de møtte hverandre under Snorres besøk i Norge. Dette er en sannsynlig tolkning, da Magnus i tilfelle han var kledd på denne måten ville ha vært svært moderne utstyrt omkring 1100 da heraldikken regnes for å være etablert en gang mellom 1. og 2. korstog.

Det er imidlertid ingen grunn til å tro at den norske kongen ikke var motebevisst og Snorre Sturlasson kan ha hatt gode kunnskaper om den kongelige heraldikken. Han kan ha kjent til en tradisjon som har vært bevart i kongeslekten.

Heraldikeren Hallvard Trætteberg har rekonstruert hertugens våpen og han har også tegnet kongeslektens oppreiste løve

Ill. 8: Seglstamp funnet i Tønsberg. Er muligens et av kong Sverres segl. En oppreist løve med halen mellom benene.

Seal found in Tønsberg. Possibly one of king Sverre's seals. A lion rampant with the tail between its legs, tinctures unknown.

fulgt av firebladinger (Ill. 6 & 7). Bakgrunnen for denne siste rekonstruksjonen var at det sistnevnte våpenet fantes inngravert på et bronsefat med Limoges-emalje som ble funnet i Oslo havn i 1863. Det har vært antatt at dette fatet har tilhørt kongeslekten uten særlig annet indisium enn våpenet. Denne hypotesen synes imidlertid å være svakt underbygget. Det fantes andre mulige eiere til et flott fat enn kongehuset.

Sverre, som var konge mellom 1177 og 1202, kan også ha hatt en løve i sitt våpen. Den ovenfor nevnte seglstampen som ble funnet i Tønsberg viser en oppreist løve med halen mellom benene. Hvis dette er hans segl underbygger det teorien om at Sverre førte løven som våpen. Hans valgspåk var dessuten "Vill som en løve, mild som et lam".

Ill. 9: Kong Håkon Håkonsson den unges segl med løvevåpen i skjoldet.

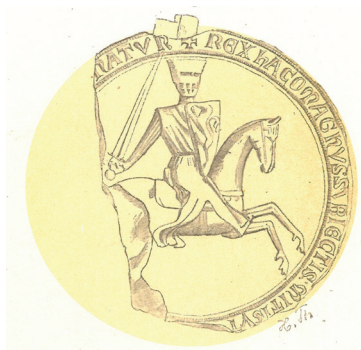
The seal of king Håkon Håkonsson the younger with a lion rampant on the shield.

(Norske Sigiller vol II (1924) Pl. IV 2. Skule Bårdsons segl 1250).

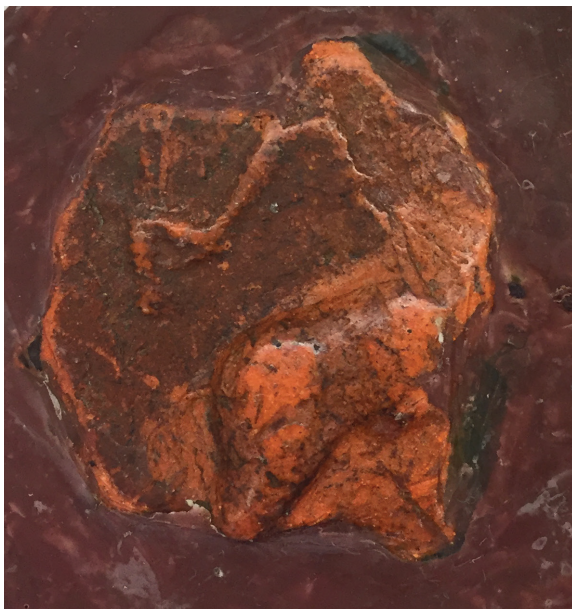
Et våpen med løve ble også ført av Sverres sønnesønns sønn kong Håkon den unge Håkonsson, som var samkonge med sin far mellom 1240 og 1257. Håkon den unges far, kong Håkon Håkonsson, hadde i sitt segl en løve. Denne kan muligens finnes i skjoldet på rytterseglet og den tronende konge på seglet har løven liggende ved føttene. Løver er som kjent et av de vanligste symbolene for konge og kongemakt. Dette er for øvrig det eldste norske avtrykket av et kongesegl som finnes (Ill. 9–11).¹⁸

Hertug Håkon Magnusson

Hertug Håkon Magnusson, den senere kong Håkon V, var født i 1270 og døde på Tønsberghus slott i 1319.¹⁹ Han ble begravet

Ill. 10 – skisse: Kong Håkon Håkonssons segl muligens med løvevåpen i skjoldet.
The seal of king Håkon Håkonsson possibly with a lion rampant in the shield (sketch).
 (Norske Sigiller vol II (1924) Pl. III 2. Skule Bårdsons segl 1247).

Ill. 11 – skisse: Kong Håkon Håkonsson segl som viser den sittende kongen med en løve liggende foran.
The seal of king Håkon Håkonsson with a lion in front of the seated king (sketch).
 (Norske Sigiller vol II (1924) Pl. III 1. Skule Bårdsons segl 1247).

Ill. 11 b – bilder: Kong Håkon Håkonsson segl.
The seal of king Håkon Håkonsson (photos).
 NRA AM fasc. 26 nr 1 a+b). PL III. Foto: Riksarkivet, Oslo / Norwegian National Archives, Oslo.

Ill. 12: Hertug Håkon (kong Håkon V) Magnussons segl med løvevåpen i skjoldet.

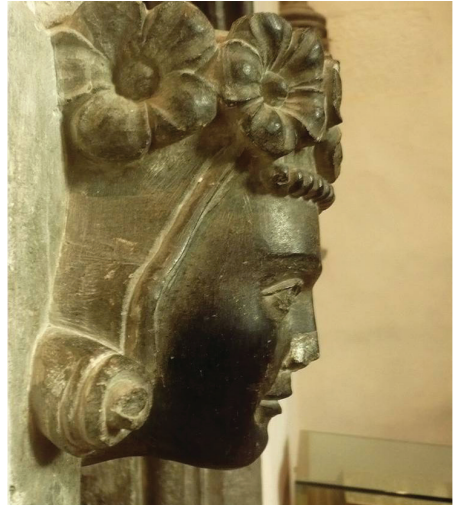
The seal of duke Håkon (king Håkon V) Magnusson with a lion rampant in the shield.

(Norske Sigiller vol II (1924) Pl. X 1. Skule Bårdsons segl 1286).

i Mariakirken i Oslo som hadde status som et av de kongelige kapeller, hvor også kongens kanselli hadde sitt faste tilholdssted (Ill. 12).

Håkon V var den siste kongen av Sverre-ættens mannslinje. Hans aktive nordiske politikk hvor hans slekts kvinner ble giftet bort til svenske hertuger brakte senere Norge inn i senmiddelalderens unioner.

Håkon var kun tre år gammel da han i 1273 fikk hertugnavn på riksmøtet i Bergen. Samtidig fikk den eldre broren Erik Magnusson kongenavn. Skikken med å gjøre yngre kongssønner til hertuger og gi dem deler av riket som fyrstelen, var en europeisk skikk som i samtiden ble praktisert i Frankrike, England, Danmark og Sverige. Håkon Magnusson ble trolig myndig da han fylte 14 år

Ill. 13: Skulptur i Stavanger domkirke av hertug Håkon (senere kong Håkon V) Magnusson med hertugkrone (garland).

Sculptural head of duke Håkon (later king Håkon V) Magnusson wearing a ducal coronet (garland). From Stavanger cathedral.

i 1284, og han overtok da styringen av sitt hertugdømme. Han gjorde Oslo til sitt administrative sentrum og residensby. Hertug Håkon ble konge i juli 1299 da kong Erik døde uten sønner (Ill. 13).

Som konge førte Håkon Magnusson etter 1299 naturligvis den norske løve, slik som denne ble utformet av hans bror, kong Erik II Magnusson, omkring 1280; i rødt en oppreist, kronet gull løve i forlabbene holdende en øks med gull skaft og sølv økseblad. Kong Erik plasserte et av de sterkeste norske symbolene, St. Olavs øks, i løvens forlabber. I en tidlig variant av kongevåpenet var det røde feltet bestrødd med roser. Øksen skiller det norske løvevåpenet fra de tallrike øvrige europeiske våpen med oppreiste løver.

Ill. 14 (skisse over t.v.): Hertug Håkon Magnussons første segl. I skjoldet en oppreist løve. Skjoldet har en bord for å differensiere det fra broren, kong Eriks våpen.

The first seal of duke Håkon Magnusson. The coat of arms is a lion rampant. The shield has a bordure added to difference it from the coat of arms of his brother, king Erik (sketch above left).

(Norske Sigiller vol II (1924) Pl. X 2. Skule Bårdsons segl 1286).

Ill. 15 (skisse over t.h.): Hertug Håkon Magnussons andre segl. I skjoldet en oppreist løve, holdende en øks. Skjoldet har en bord med firkantede stjerner, eller naglehoder.

The second seal of duke Håkon Magnusson. The coat of arms is a lion rampant holding an ax. The shield has a bordure with fourpointed stars or more likely heads of nails (sketch above right).

(Norske Sigiller vol II (1924) Pl. XI 2. Skule Bårdsons segl 1292).

Håkon Magnusson førte som hertug to kjente våpen, som begge skilte seg fra den norske kongens. Dette var helt i tråd med skikken i Europa for øvrig. Før 1280 førte kong Erik en kronet oppreist gull løve i rødt. Broren, hertug Håkon, førte også en oppreist gull løve i rødt, men denne var ikke kronet. For ytterligere å skille hertugens våpen fra kongens, var dette utstyrt med en ensfarvet bord. Denne har antagelig vært i gull som løven (Ill. 14).

Etter at kong Erik i 1280 føyde til olavs-øksen i våpenet gjorde hertug Håkon det

Ill. 15 b: Hertug Håkon Magnussons segl under dip-lom datert 12. mai 1292.

Seal of duke Håkon Magnusson under a diploma dated 12th May 1292. (NRA AM fasc. 27 nr 1 a a). Foto: Riksarkivet, Oslo / Norwegian National Archives, Oslo.

Ill. 15 c: Hertug Håkon Magnussons segl under dip-lom datert 10. april 1298.

Seal of duke Håkon Magnusson under a diploma dated 10th April 1298. (NRA dipl. No. Perg. nr 3a). Foto: Riksarkivet, Oslo / Norwegian National Archives, Oslo.

Ill. 16: Jemtlands segl tildelt av kong Håkon V. I skjoldet Norges løve holdende St. Olavs øks. Skjoldet har en bord med nagler. Dette kan være en variant av kong Håkons segl som hertug.

The seal of Jemtland granted by king Håkon V. In the shield one can see the lion of Norway with St. Olav's ax. The shield has a bordure with nails. It is probably a variation of the coat of arms that king Håkon used as duke Håkon Magnusson. (SRA 1300 DS 4034 Jämtlandssigillet). Foto: Riksarkivet Stockholm / Swedish National Archives, Stockholm).

samme. Han fikk laget et nytt segl som viser at også han la til dette nye elementet i våpenet. Hertugvåpenet viser en oppreist løve holdende en øks i forlabbene. Dette våpenet har også en bord, men denne er prydet med 45 stjerner med fire stråler. Muligens dreier det seg ikke om stjerner, men om naglehoder (Ill. 15).

Et indisium på dette er at kong Håkon V ca. 1305 tildelte jemtene et nytt segl med et våpen som viser en oppreist kronet løve, holdende en øks, altså det norske kongevåpen. Våpenet differensieres med en bord hvori det finnes 20 skråstilte stalker med et forstørret hode. Dette kan være kvister med blad, men kan også tolkes som nagler (Ill. 16).

I tilfelle den siste tolkningen er riktig, vil dette styrke teorien om at de fireoddede stjernene i hertugvåpenet er naglehoder, da det nye jemtlandske våpenet kan være en variant av kong Håkons våpen som hertug.

Oppsummering

Hertug Skules våpen er kjent fra ett fragmentert seglavtrykk som ikke gir andre holdpunkt enn at han førte et løvevåpen likt det medlemmer av kongeslekten førte. Om han benyttet de samme tinkturer som kongeslekten eller et differensiert våpen er det ikke holdepunkter for å kunne fastslå.

Hertug Håkons våpen er helt på høyde med det man finner i samtidig europeisk

heraldikk. Han fører samme våpen som sin bror, kongen, men våpenet differensieres ved at løven ikke er kronet og ved bruk av en bord.

Noter

- 1 Terje T. V. Bratberg: hertug, i AGL, 1997.
- 2 Diplomatarium Norvegicum inneholder en rekke brev som vedrører de to hertugene. Brev som omhandler dem finnes også i Diplomatarium Arnemagnæanum, Diplomatarium Danicum, Diplomatarium Suecanum og Københavns Diplomatarium.
- 3 Hans Cappelen: "Litt Heraldikk hos Snorre", i Heraldisk Tidsskrift, bind 6, hefte 51, København 1985.
- 4 Arna-Magn. Saml. fasc. I nr. 1. Chr. Brinchmann: Norske konge-sigiller og andre fyrst-sigiller fra middelalderen, Kristiania 1924, s. 1f, plansje I. 2; plansje XXI, 1. Diplomatarium Norvegicum (DN), I nr. 8, 9, 15; II nr. 10; VI nr. 18; IX nr. 2; XIX nr. 114, 140, 142, 152, 162, 206, 209 og 219. DAM II, tab. III.
- 5 DN V nr. 29; XII nr. 12.
- 6 Arna-Magn. Saml. fasc. 27 nr. 1a, 4, 5. Brinchmann: op. cit., s. 9ff; Plansje X. 1. 2.; XI. 1. 2.; XXI. 2. DN I, nr. 12, 14, 80, 84; III, nr. 41; IV, nr. 19; V, nr. 15, 23, 23b, 23c. DS II nr. 1079. DAM II, s. 133, s. 198.
- 7 Flest er bevart i Tyskland og disse dokumentene finnes i arkiver i Kampen, Lübeck, Schwerin og Stralsund. Beseglede dokumenter med segl eller fragmenter av disse finnes også i Stockholm og København, foruten i Riksarkivet i Oslo.
- 8 Bjørge (2004).
- 9 Ekroll (2001), s. 38f.
- 10 Nissen (2006), s. 66.
- 11 B. C. Lange: Hertug Skules gravsten.
- 12 Nissen (2006), s. 66. Graven finnes i domkirken i Braunschweig.
- 13 Se Audun Dybdahl i Heimen bind 52 / 2015 s. 25-40 Skule jarls gavebrev fra 1225 – en unik og interessant kilde.
- 14 Den norske jarletittelen vises som greve i tek-

sten – se dog A Dybdahl op.cit..

- 15 Fjordholm (1984): Om opphavet til det norske løvevåpen
- 16 ibid.
- 17 Magnus Berfotts saga, i Norges Kongesager, Oslo 1970, s. 606.
- 18 Nissen (2006), s. 64.
- 19 Helle (2002).

Kilder og litteratur

Bevarte segl: Riksarkivet, Oslo og Archiv der Hansestadt Lübeck, Norvegica-samlingen.

Kilder:

- Bøglunga sogur*, utg. av H. Magerøy, 2 bd., 1988.
- Diplomatarium Norvegicum* (DN).
- Hirdskræen – Hirdloven til Norges Konge og hans håndgangne menn* – Etter AM 322 folio, ved Steinar Imsen, Oslo 2000.
- Håkon Håkonssons saga*, i *Noregs kongesoger*, bd. 4, 1979.
- Haakon Haakonssøns saga*, i *Norges Kongesagaer*, Kristiania 1914.
- Haakons, Guttorms og Inges saga*, i *Norges Kongesagaer*, Kristiania 1914.
- Islandske Annaler*, utgitt av Gustav Storm, 1888 (nyoptrykk 1977).
- Magnus Berfotts saga*, i *Norges Kongesagaer*, Oslo 1970.
- Magnus Haakonssøns saga* (et bruddstykke), i *Norges Kongesagaer*, Kristiania 1914.
- Regesta Norvegica*, bd. 1, 2, 3 og 6.
- Sturlunga saga*, utg. av K. Kålund, bd. 1, 1906.

Litteratur:

- Achen, Svend Tito: "De skandinaviske kongevåbener i Wijnbergen-våbenbogen. Våbenbøger og løver", i *Heraldisk Tidsskrift*, bind 2, hefte 20, København 1969.
- Belting, Hans: *An Anthropology of Images*, Princeton university Press, Princeton and Oxford, 2002.
- Bjørge, Narve: Skule Bårdsson, biografi i *Norsk Biografisk Leksikon 2* (NBL 2), bd. 8, 2004.
- Bratbak, Bjørn: "De nordiske "Nasjonalløvene", i *Heraldisk Tidsskrift*, bind 8, hefte 72, Køben-

- havn 1995.
- Bratbak, Bjørn: "Løven som norsk symbol". *Heraldisk Tidsskrift*, bind 6, hefte 55, København 1987.
- Bratberg, Terje T. V.: hertug, i *Aschehoug og Gyldendals Store Norske Leksikon*, (AGL) 1997.
- Bratberg, Terje T. V.: Ladejarler, i *Trondheim Byleksikon*, 1996 utg 2007.
- Brendalsmo, Jan; Selsjord, M. og Plather, U.: *Hertug Skule til evig minne. Rekonstruksjon og farge-setting av en middelaldersk gravplate*. NIKU Temahefte 33, 2000.
- Brinchmann, Chr.: *Norske konge-sigiller og andre fyrste-sigiller fra middelalderen*, Kristiania 1924.
- Cappelen, Hans: "Litt Heraldikk hos Snorre", i *Heraldisk Tidsskrift*, bind 6, hefte 51, København 1985.
- Ekroll, Øystein: *Her hvilir... – Nidarosdomens gravsteinsutstilling*, Trondheim 2001.
- Fett, Harry: "Studier over middelalderens norske sigiller", *Fortidsminneforeningens Årbok* 1903, Christiania 1904.
- Fjordholm, Odd: "Om opphavet til det norske løvevåpen. En historiografisk framstilling". *Heraldisk Tidsskrift*, bind 5, hefte 50, København 1984.
- Grønli, O.: "Innskrifta på Skulesteinen", i *Fortidsminneforeningens Årbok* 1975, 1976.
- Helle, Knut: Håkon V, biografi i *Norsk Biografisk Leksikon* 2, bd. 4, 2002.
- Helle, Knut: *Konge og gode menn i norsk riksstyring ca. 1150–1319*, 1972.
- Helle, Knut: *Norge blir en stat 1130–1319*, bd. 3 i *Handbok i Norges historie*, 1974.
- Helle, Knut: *Under kirke og kongemakt 1130–1350*, bd. 3 i *Aschehougs Norges historie*, 1995.
- Holck, P.: "Fyrst Witzlav og hans datter Eufemia i Oslo", i *St. Hallvard* 1975.
- Holck, P.: "Håkons Vs hodeskalle. Teorier omkring kongegravene i Mariakirken", i *St. Hallvard* 1975.
- Koht, Halvdan: "Skule jarl", i *Historisk Tidsskrift*, rk. 5, bd. 5, 1924.
- Koht, Halvdan: "Håkon V", biografi i *Norsk Biografisk Leksikon* 1 (NBL 1), bd. 5, 1931.
- Koht, Halvdan: "Skule Bårdsson", biografi i *Norsk Biografisk Leksikon* 1, bd. 14, 1962.
- Lange, B. C.: "Hertug Skules gravsten", i *Fortidsminneforeningens Årbok* 1973, 1974.
- Munch, P. A.: *Det Norske Folks Historie*, Christiania 1857.
- Nedkvitne, Arnved og Norseng, Per G.: *Middelalderbyen ved Bjørvika*, Oslo 2000.
- Nissen, Harald: "Den eldste personheraldikk i Norge", *Heraldisk Tidsskrift*, bind 9 nr. 88, København 2003.
- Nissen, Harald: "Det norske kongevåpnet", *Heraldisk Tidsskrift*, bind 10 nr. 91, København 2005.
- Nissen, Harald: "Den eldste kvinneheraldikk i Norge", *Heraldisk Tidsskrift*, bind 10 nr. 93, København 2006.
- Nissen, Harald: "Heraldikk som historisk forskningsmetode", *Det Kgl. Norske Videnskabers Selskabs Årbok* 2006, Trondheim 2006.
- Petersen, P.: *Historisk-heraldisk Fremstilling af Kongeriget Norges Vaaben, og Sammes Afbildning i Bannere, Flag, Mynter og Sigiller*, Christiania 1836.
- Schia, Erik: *Oslo innerst i Viken*, 1991.
- Skaare, K.: *Norges mynthistorie*, 2 bd., 1995.
- Storm, Gustav: *Norges gamle Vaaben, Farver og Flag*, Kristiania 1894.
- Tangeraas, Lars: "Den norske løves opprinnelse", i *Heraldisk Tidsskrift*, bind 6, hefte 53, København 1986.
- Trætteberg, Hallvard: "Det norske kongevåpen i Gelre-våpenboka", *Heraldisk Tidsskrift*, bind 3, hefte 23, København 1970-74.
- Trætteberg, Hallvard: "Norges krone og våpen", i *Festskrift til Francis Bull på 50 årsdagen*, Oslo 1937.
- Trætteberg, Hallvard: "Norges statssymboler inntil 1814", *Historisk Tidsskrift*, bind 29 hefte 8 og 9, Oslo 1933.
- Trætteberg, Hallvard: "Norge, Island, Man og Orkenøyene", *Heraldisk Tidsskrift*, bind 2, hefte 20, København 1969.
- Trætteberg, Hallvard: "Norges våpen i engelske kilder i middelalderen", *Heraldisk Tidsskrift*, bind 3, hefte 21, København 1970-74.
- Trætteberg, Hallvard: *Norges våbenmerker. Norske by- og adelsvåben*, utgitt av Kaffe Hag, Oslo 1933.
- Vadholm, Tom Sverre: "Hellig-Olavs øks som norsk symbol", *Heraldisk Tidsskrift*, bind 11, hefte nr 102, København oktober 2010.

De svenska medeltida hertigarnas heraldik

Av Henrik Klackenberg

TITLE: The heraldry of Swedish medieval dukes.

ABSTRACT: The title *hertig* (duke) is known for the first time in Swedish sources in the middle of the 13:th century. Birger Magnusson (c. 1210–1266) was the last person to use the old Scandinavian title *jarl* (earl) and he gave c. 1255 his son Magnus Birgersson (c. 1240–1290) the continental title *hertig* or in Latin *dux sveorum*. This article presents the heraldry of all Swedish medieval dukes and duchesses, seven persons in all, but there are no other sources than seals to explore the heraldry of this period. The seals of Duke Magnus, his sons Duke Erik (c. 1282–1318) and Duke Valdemar (c. 1284–1318) and of his brother Duke Bengt (1254–1291) were all equestrian seals of a well known continental type. The counter-seals display the lion of the familiar Folkunga-arms that we still find in two fields of the Greater Coat of Arms of Sweden. Duke Erik and his brother Duke Valdemar both married Norwegian princesses who through that got the title *ducissa sveorum*. While Ingeborg Erikssdotter (+1355) kept her Norwegian coat of arms even as a Swedish duchess, the other Ingeborg (1301–1361) displayed the Norwegian and the Swedish arms on her beautiful seal of 1321. After her second marriage, to the Danish Duke Knut Porse, she added more arms to her new seals. The nobleman Bengt Algotsson (+1360), who was close to the king, was bestowed with the title Duke of Finland and Halland in 1353, but this had no heraldic consequences before he died. He was the only person who during the medieval period was bestowed with the title duke, without being a member of the royal family.

KEYWORDS: Swedish medieval dukes, seals and heraldry.

AUTHOR INFORMATION: State Herald, Dr. Henrik Klackenberg, AIH – henrik.klackenberg@riksarkivet.se

Hertigtiteln möter vi i svenska källor först vid mitten av 1200-talet. Det är i Erikskrönikan, som är den främsta berättande källan för denna period, som Birger jarls söner och sonsöner då omnämns som hertigar.¹ Birger Magnusson (död 1266) kallas i litteraturen därför den siste jarlen och hans son Magnus skulle då vara den förste hertigen, men efter-

som de medeltida urkundernas språk är latin, där *dux* är benämningen på såväl jarl som hertig, är det inte entydigt när hertigtiteln efter tysk förebild börjar användas i Sverige.²

Under århundradet 1150–1250 förekommer i urkunderna ett antal stormän som betecknades *dux sveorum* eller svearnas jarl

Ill. 1: Jarl Birger Brosas sigill ca 1200.
The seal of Jarl (Earl) Birger Brosa ca 1200.

och uppenbarligen hade en hög position i krigsorganisationen närmast under kungen utan att höra till hans ätt. Jarladömetts makt vilade på inkomsterna från vissa egendomar i Södermanland och östra Östergötland samt en tredjedel av den årliga tributen från Gotland.³ Egendomar och rättigheter synes ha övertagits av svearnas hertig, varför en presentation av de medeltida hertigarnas heraldik lämpligen tar sin utgångspunkt i jarlarnas bruk av heraldiska attribut. De samtida källor som står till vårt förfogande är uteslutande sigill.

Det äldsta kända sigillet för en svensk jarl är från tiden runt år 1200 (Ill. 1).⁴ Jarlen Birger Brosa (död 1202) hörde till en östgötsk stormannaätt och verkade vid kung Knut Erikssons sida. Han hade genom giftermål band till såväl norska som danska tronkrävare och medverkade till ett handelsavtal med Lübeck.⁵ Birger Brosa brukade ett ryttersigill efter kontinental förebild. På ryttersköld kan man möjligen urskilja en liljestängel som i så fall skulle vara en av de allra äldsta svenska vapenbilderna. Sigillet

är bevarat i ett enda otydligt avtryck, varför frågan får lämnas öppen. För ca tjugofem år sedan dök på antikmarknaden plötsligt upp en sigillstamp med nära släktskap med Birger Brosas. Sigillstampen tillhörde hans broder jarlen Karl Döve som stupade under ett korståg till Estland 1220.⁶ På denna kan man dock knappast urskilja något heraldiskt motiv på rytтарfigurens sköld.

Jarlen Birger Magnusson

Tydlig heraldik uppvisar däremot Birger jarls sigill från 1250-talet. Denne portalfigur i svensk medeltidshistoria var lierad med kung Erik Eriksson och blev svearnas jarl 1248 efter att ha besegrat motståndarna vid Sparsätra 1247. Sonen Valdemar valdes till konung 1250 och därefter regerade far och son till jarlens död 1266. Under den siste jarlens tid genomfördes bl a korståg till Tavastland, skapades handelsavtal med Lübeck och en fridslagstiftning.⁷ Två ganska snarlika sigill är kända från denna tid, ett avtryck från 1254 (Ill. 2) och ett annat från

Ill. 2: Jarl Birger Magnussons sigill och kontrasigill 1254.
The seal and counter-seal of Jarl (Earl) Birger Magnusson 1254.

1257 (Ill. 3).⁸ De är bågsele ryttersigill med kontrasigill som visar vad som sedermera

Ill. 3: Jarl Birger Magnussons sigill och kontrasigill 1257.
The seal and counter-seal of Jarl (Earl) Birger Magnusson 1257.

kommit att kallas folkungavapnet, dvs. en sköld med ett upprett lejon lagt över tre gin-

balkar och beströdd med hjärtan. I kontrast sigillet från 1257 har hjärtana ersatts av rosor, men i övrigt inga förändringar. Denna förändring har föreslagits vara en anpassning till västeuropeisk och norsk tradition där jarlar och hertigar bar diadem eller kronor dekorerade med rosor som ett uttryck för deras höga status.⁹ Rosorna kan dock enligt min mening lika gärna ha ett rent dekorativt upphov, eftersom de endast förekommer i detta och inga av de följande svenska hertigvapnen. Eftersom sigillavtrycken är av ofärgat vax är tinkturena okända, men man har utifrån yngre kolorerat källmaterial antagit att skölden var blå, gimbalkarna av silver, lejonet av guld och hjärtana röda.¹⁰ Rytarsigillet figur visar också ett upprest lejon och en fana med samma motiv. Dessa sigill har, liksom tidigare Birger Brosas, stor likhet med samtida tyska furstesigill.¹¹

Hertigarna Magnus och Bengt Birgersson

Medan Birger jarls äldste son Valdemar kröntes till konung fick de två yngre söner åtminstone till en början nöja sig med hertigtitlar. Magnus Birgersson framträdde redan 1257 med titeln *iunior dux sweorum* och efter faderns död 1266 tog han över faderns titel helt och hållet utan att uttrycka att han var den yngre.¹² Hans heraldiska vapen är känt från sigillavtryck 1270 och 1275 (Ill. 4).¹³ Hertig Magnus använde då ett sigill och ett kontrastigill, som bägge uppvisar stora likheter med faderns sigill från 1254. Sannolikt är det samma stamp som har fått en ny omskrift. Ryttersigillet visar en sköld med ett upprest lejon och en fana med ett gående lejon medan kontra-

Ill. 4: Hertig Magnus Birgerssons sigill och kontrastigill 1275.

The seal and counter-seal of Hertig (Duke) Magnus Birgersson 1275.

sigillet vapensköld visar folkungavapnet, här beströdd med hjärtan liksom på kontrastigillet från 1254. Hertig Magnus gjorde 1275 uppror mot sin broder och tog själv över tronen.

Ill. 5: Hertig Bengt Birgerssons sigill 1287.
The seal of Hertig (Duke) Bengt Birgersson 1287.

Ill. 6: Hertig Bengt Birgerssons sigill 1289.
The seal of Hertig (Duke) Bengt Birgersson 1289.

Birger jarls yngre son Bengt var ämnad en kyrklig bana, blev 1269 ärkedjåkne i Linköping, stödde hertig Magnus i upproret 1275 och vigdes 1286 till biskop i Linköping.¹⁴ Han har efterlämnat ett stort sfragistiskt arv i form av fyra olika sigill och ett kontrasigill, alla med heraldiska motiv och några av hög konstnärlig kvalitet.¹⁵ Det sigill som han använde mellan 1279 och 1282, alltså innan han erhållit hertigtiteln, visar en vapensköld med en variant av folkungavapnet med ett krönt lejon men utan att vara bestrött med hjärtan eller rosor. En kort tid (1282–1283) användes ett vackert ryttersigill där folkungarnas lejon återges på såväl sköld som fana och hästens

schabrak. Kontrasigillet visar en sköld med samma motiv.

Efter förläningen av titeln hertig av Finland anskaffades ett nytt sigill (Ill. 5) som användes mellan 1283 och 1288, även detta ett ryttersigill med folkungalejonet på sköld och fana men av enklare utförande än det förra. Det förefaller inte som om titeln föranledde biskop Bengt att flytta sin verksamhet till Finland. Möjligen ska titeln *dux finlandiae* ses som att hertigen med sina inkomster givits ett särskilt ansvar för försvaret av den östra gränsen. Ett vackrare sigill (Ill. 6) i samma stil och med samma heraldiska program som det som användes i början av

Ill. 7: Hertig Erik Magnussons sigill och kontrasigill 1306.

The seal and counter-seal of Hertig (Duke) Erik Magnusson 1306.

1280-talet anskaffades och brukades under åren 1288 till 1290, men nu med titeln *dux finlandiae* i omskriften.

Hertigarna Erik och Valdemar Magnusson

Erikskrönikans höviske hjälte är hertig Erik, son till kung Magnus Birgersson (Ladulås). I krönikan skildras hans dramatiska och korta liv, som efter uppror 1306 mot sin broder kungen ett drygt decennium senare slutade med en neslig död i fångelset på Nyköpings slott.¹⁶ Redan 1284 förlänades

han ett hertigdöme som omfattade Södermanland och delar av Uppland, men tillträdde inte förrän 1301. Han uppträder med titeln *dux sweorum* på ett praktfullt ryttarsigill mellan 1301 och 1317 (Ill. 7). Kontrasigillet visar en framställning av folkungavapnet med ett kraftfullt lejon, medan ryttarsigillet uppvisar uppresta lejon i stor mängd: på ryttarens sköld och fana, hjälmens fänikor och hästens schabrak. Hertig Erik brukade även ett sekret (mindre sigill) med folkungavapnet som motiv.¹⁷

Hertig Eriks yngre bror Valdemar hade även han ett praktfullt sigill och kontrasigill

Ill. 8: Hertig Valdemar Magnussons sigill och kontrasigill 1311.
The seal and counter-seal of Hertig (Duke) Valdemar Magnusson 1311.

med fina framställningar av folkungavapnet (Ill. 8).¹⁸ Dessa två ryttersigill är några av den medeltida sigillkonstens höjdpunkter i Sverige. Var de tillverkats är okänt, men man har gissat på Tyskland eller Paris. Valdemar följde sin storebror i de olika turerna i kampen om makten mot den äldste brodern, kung Birger. Han förlänades titeln hertig av Finland 1302, men det är oklart om det innebar några territoriella rättigheter.¹⁹ Det stora ryttersigillet brukades mellan 1307–17. Innan dess nyttjades ett sekret med folkungavapnet. På såväl det stora sigillet som sekretet var titeln *dux finlandiae*.

Hertiginnorna Ingeborg Håkansdotter och Ingeborg Eriksdotter

De bägge hertigarna firade 1312 bröllop i Oslo och senare i Lödöse, festligheter som utförligt skildras i Erikskrönikan.²⁰ De gifte sig bägge med norska kungadöttrar, som inte var systrar men bägge hette Ingeborg. Den norske kungen Håkon Magnussons dotter Ingeborg var såsom arvtagare till Norge en politisk spelbricka i den nordiska maktkampen, men utvecklades med tiden själv till en egen maktspelare med utgångs-

Ill. 9: Hertiginna Ingeborg Håkansdotters sigill 1321.

The seal of Hertiginna (Duchess) Ingeborg Håkansdottter 1321.

Ill. 10: Hertiginna Ingeborg Håkansdotters sigill 1334.

The seal of Hertiginna (Duchess) Ingeborg Håkansdottter 1334.

punkt i Varbergs slott på gränsen mellan de tre rikena.²¹ Hon blev efter makens död i Nyköpings gästabad 1318 änka redan som tonåring och har på sitt ovanligt vackra sigill 1318–1321 titeln *ducissa sweorum* (Ill. 9).²² På sigillet avbildas hertiginnan i helfigur hållande två fanor, den ena med det norska yxbärande lejonet och den andra med fol-

kungalejonet. Kontrasigillet visar folkungavapnet.

Den unga änkan gifte 1327 om sig med dansken Knut Porse, hertig av Halland och Samsö, men uppträdde ännu 1334 på ett nytt sigill (Ill. 10) med folkungavapnet och titeln *ducissa sweorum*.²³ De nya titlar hon förvärvade genom sitt andra äktenskap kommer

Ill. 11: Hertiginna Ingeborg Håkansdotters sigill 1336.
The seal of Hertiginna (Duchess) Ingeborg Håkansdottter 1336.

Ill. 12: Hertiginna Ingeborg Håkansdotters sigill 1340.
The seal of Hertiginna (Duchess) Ingeborg Håkansdottter 1340.

till heraldiskt uttryck på ett sigill från 1336 och på ett annat från 1340, då hertig Knut varit död i tio år.²⁴ Sigillet från 1336 (Ill. 11) visar tre vapensköldar: en med ett yxbärande lejon (Norge), en med ett lejon över tre ginbalkar (Sverige) och en delad sköld med ett gående lejon i det nedre fältet, vilket torde syfta på Halland. Bland om-

skriftens titlar nämns inte Norge, men däremot Samsö som ej är representerat heraldiskt. Sigillomskriftens titulatur är nämligen följande: *ducissa swecie, hallandie et samso*. Även om hertiginnan förlorat alla sina territorier brukar hon ännu 1352 ett sigill (Ill. 12) med samma titulatur och med vapenbilderna för Norge, Sverige, Halland och en

Ill. 13: Hertiginna Ingeborg Eriksdotters sigill 1318.
The seal of Hertiginna (Duchess) Ingeborg Eriksdot-
ter 1318.

med en örn, som möjligen symboliserar Samsö i Kattegatt.

Hertig Valdemars gemål Ingeborg Eriksdotter, fick genom äktenskapet även hon titeln *ducissa sveorum*, som hon brukade på sitt sigill (Ill. 13), känt från 1318, då hon redan var änka.²⁵ Till skillnad från sin namne förde hon dock det norska vapnet med det yxbärande lejonet i sigillet. Hertiginnan fick Öland som sitt livgeding och förekommer därför även som *ducissa olandiae* i urkunderna fram till sin död 1355, men denna titel har inte satt några heraldiska spår.²⁶

Hertig Bengt Algotsson

Efter hertigarna Eriks och Valdemars och deras ankors död kom hertigtiteln under medeltiden inte mer till användning i kungaätten. Den höggättade kungagunstlingen Bengt Algotsson förlänades dock senast år

1355 av kung Magnus Eriksson en hertigtitel till övriga frälsets missnöje. Hertig Bengts sigill (Ill. 14) från detta år visar ett upprest lejon på en ginstyckad sköld och en krönt hjälm med en ståtlig hjälmprydnad.²⁷ Hans titel var enligt omskriften *dux osterlandiarum et hallandie*, dvs hertig av Österlanden (Finland) och Halland. Det är en intressant och ovanlig titulatur, som pekar på hertigtiteln såsom knuten till rikets gränsområden. Det fanns en tradition, eftersom det redan tidigare hade funnits hertigar av såväl Finland som Halland. Hertig Bengt var emellertid ståthållare över Skåne och det finns inga spår av att han var särskilt verksam i Finland eller Halland, även om han deltog i krigståget mot Ryssland 1350. I samband med stormännens uppror mot kung Magnus 1356 blev hertig Bengt snart landsflyktig. Oförsiktigt nog återvände han till Skåne 1360 och blev då dödad.²⁸

Ill. 14: Hertig Bengt Algotssons sigill 1355.
The seal of Hertig (Duke) Bengt Algotsson 1355.

Avslutning

Hertigtiteln användes i Sverige under medeltiden endast under ett århundrade (ca 1255–1355) och med en begränsad variation vad gäller heraldiken. Nästan uteslutande är det då det så kallade folkungavapnet eller gamla riksvapnet, som vi ännu idag ser i stora riksvapnets andra och tredje fält, som med små variationer kommer till användning som motiv på hertigarnas sigill. Vi kan utgå från att denna heraldik tillämpats på många andra områden, men av det har vi föga bevarat. Erikskrönikan ger oss dock en målande beskrivning av det kungliga baneret från bröllopet 1298: *Konungins baner war ther utstikka (broderat): eth gylt leon med tre hwita bara (balkar)*, vilket torde vara en av de äldsta verbala beskrivningarna det kända vapnet.²⁹

Noter

- 1 Jansson 1985, s. 45 et passim
- 2 Hildebrand 1884, s. 29–34; Fritz 1971; Gillingstam 1972
- 3 Lindqvist 2006
- 4 Peringskiöld redovisar i RA, *Genealogica* 69, ritningar av Guttorm jarls (ca. 1170) och Ulf jarls (1244) sigill, men eftersom de medeltida originalen saknas har uppgifterna lågt källvärde för heraldiken. Jfr. Fleetwood 1947, s. 11–17.
- 5 Beckman 1924
- 6 Nevéus 1997, s. 43
- 7 Schück 2002
- 8 Fleetwood 1936, s. 33–43; Klackenberg 2006
- 9 Svanberg 1987, s. 106
- 10 Exempelvis i Bergshammars vapenbok från ca 1440, se Klackenberg 2008, s. 213ff.
- 11 Klackenberg 2004, s. 30
- 12 Schück 1982–1984
- 13 Fleetwood 1947, s. 21–27
- 14 Engström 1922
- 15 Fleetwood, 1947, s. 27–47
- 16 Jansson 1985, s. 113–164; Rosén 1953
- 17 Fleetwood 1947, s. 47–66
- 18 Fleetwood 1947, s. 66–83
- 19 Rosén 1953
- 20 Jansson 1985, s. 144–149
- 21 Kungadottern Ingeborgs livsöde och den nordiska politiska historien under hennes tid är väl skildrade i berättande form av Tore Skeie (2014).
- 22 Fleetwood 1947, s. 119–123
- 23 Fleetwood 1947, s. 123f.
- 24 Fleetwood 1947, s. 125–132
- 25 Fleetwood 1947, s. 132f
- 26 DMS 4:3, s. 98–100; DS 4966
- 27 DS 5162
- 28 Tunberg 1922; Gillingstam 1965
- 29 Jansson 1985, s. 74

Referenser

- Beckman, N., Birger Brosa, *Svenskt Biografiskt Lexikon*, band 4, Stockholm 1922
- DMS = *Det Medeltida Sverige*, häfte 4:3, Stockholm 1996
- DS = *Diplomatarium Svecanum*, band VI, Stockholm 1878–1959

Engström, S., Bengt Birgersson, *Svenskt Biografiskt Lexikon*, band 3, Stockholm 1922

Fleetwood, H., *Svenska medeltida kungasigill*, band I-III, Stockholm 1936–1947

Fritz, B., Jarladömet – hertigdömet, *Historisk Tidskrift*, Stockholm 1971

Gillingstam, H., Bengt Hafridssons ätt, Äldre svenska frälsesläkter, häfte 1:2, Stockholm 1965

Ibidem, Hertigtiteln införande i Sverige, *Historisk tidskrift*, Stockholm 1972

Hildebrand, B. E. (ed.), *Svenska sigiller från medeltiden*, Stockholm 1862–1867

Hildebrand, H., *Sveriges medeltid*, del 2, Stockholm 1884–1898

Jansson, S-B (ed.), *Erikskrönikan*, Stockholm 1985

Klackenberg, H., De svenska sigillens första sekel, *Arkiv, samhälle och forskning*, Stockholm 2004

Ibidem, Birger jarls vapen och sigill, *Birger Magnusson – den siste jarlen*, Skara 2006

Ibidem, Svensk medeltidsheraldik i Bergshammars vapenbok, *Medeltidens mångfald*, Stockholm 2008

Lindkvist, T., Jarlar före Birger jarl, *Birger Magnusson – den siste jarlen*, Skara 2006

Nevéus, C., *Medeltida småkonst*, Stockholm 1997

Rosén, J., Erik Magnusson, *Svenskt Biografiskt Lexikon*, band 14, Stockholm 1953

Schück, H., Magnus Birgersson, *Svenskt Biografiskt Lexikon*, band 24, Stockholm 1982–1984

Ibidem, Birger jarl – mannen och verket, *Birger jarls tid – en brytningstid*, Stockholm 2002

Skeie, T., *Jungfrun från Norge*, Stockholm 2014

Svanberg, J., *Furstebilder från folkungatid*, Skara 1987

Thiset, A. (ed.), *Danske kongelige sigiller*, Köpenhamn 1917

Tunberg, S., Bengt Algotsson, *Svenskt Biografiskt Lexikon*, band 3, Stockholm 1922

Illustrationer

Ill. 1–10 och 13–14 är bilder av avgjutningar av original i Riksarkivets samling tagna av Emre Olgun, Riksarkivet, Stockholm. Teckningarna är tidigare publicerade i Hildebrand 1862–1867.

Ill. 11–12 är bilder av original i Rigsarkivet, Köpenhamn tagna av Ronny Andersen. Teckningarna är tidigare publicerade i Thiset 1917.

Hertugelige våbener i slotskapellet på Sønderborg Slot

Af Nils G. Bartholdy

TITLE: Ducal coats of arms in the chapel of Sonderburg Castle, North Schleswig

ABSTRACT: Since the end of the 15th century Dukes of Schleswig and Holstein bore a coat of arms with the Norwegian lion in the first field, and they styled themselves “heir of Norway”. These arms of pretence are still used by their successors together with fields of Schleswig, Holstein, Stormaria, the Dithmarshes, Oldenburg and Delmenhorst. Heraldic memorials of King Christian III’s son, Duke Hans the Younger, his two wives and one of his sons, Duke Alexander and his wife, can be seen in the chapel of Sonderburg Castle. The ducal arms also appear on many other places in the former duchies Schleswig and Holstein, e. g. on buildings and in churches, and have been reproduced on coins etc. Sometimes they were parts of the armorial bearings of the ruling houses of Sweden, Russia and Oldenburg.

KEYWORDS: Norwegian lion, “heir of Norway”, Schleswig and Holstein, House of Oldenburg

AUTHOR INFORMATION: Nils G. Bartholdy, former heraldic adviser, senior researcher, Denmark, nils.bartholdy@gmail.com

En iøjnefaldende del af de slesvig-holstenske hertugers våben er feltet med Norges økse-bærende løve. Forklaringen på, hvorfor den er der, skal søges i kong Hans’ yngre bror hertug Frederiks ambitioner. I 1482 blev kong Hans og den da umyndige Frederik hyldet som hertuger i Slesvig og Holsten ”til fælles hånd”. I 1490 blev hertugdømmerne delt mellem dem, hvorved begge fik en del af Slesvig og en del af Holsten. Det var den måde, man i tyske fyrstestater i datiden ofte fordelte et givet territorium på, når der var flere arvinger. Deres viljestærke mor enke-dronning Dorothea stod bag og var meget

optaget af at sikre sin yngste søn. Et krav om, at Frederik også skulle have en del af kongeriget Danmark, blev afvist af de danske stænder. Statsretligt havde Norge i middelalderen været et arverige, men forbindelsen med Danmark medførte, at Norge ligesom Danmark nu blev betragtet som et valgrige. Tanken om en arveret til Norge blev dog ikke opgivet af hertug Frederik, og den levede i lang tid videre blandt alle oldenborgerne. Frederik markerede sin påståede arveret ved fra 1486 at kalde sig ”arving til Norge”, og han understregede det ved at sætte den norske løve i sit våbens 1. felt. I hans segl er det do-

kumenteret fra 1493.¹ Det danske rigsråd tolererede prætentions titlen og prætentionsvåbenet. Norges løve føres den dag i dag af de oldenborgske hertuglinier.² I hertug Frederiks våben ses felter for Norge, Slesvigs to løver, Holstens nældeblad og Stormarns svane med en krone om halsen i hovedskjoldet. Oldenborgs to bjælker ses i et hjerteskjold. Frederik blev dansk-norsk konge som Frederik I i 1523. Hans søn hertug Christian (III) og hans øvrige sønner og efterkommere videreførte prætentionsvåbenet. Det slesvig-holstenske hertugvåben blev på et tidspunkt efter 1563 udvidet med et felt for Ditmarsken, en rytter, der blev indsat nederst i hovedskjoldet (taskesnit).³ Hjerteskjoldet blev på samme tidspunkt firdelt med de oldenborgske bjælker i 1. og 4. felt og Delmenhorsts kors i 2. og 3. felt. Denne våbenkomposition har holdt sig uforandret lige til nutiden.

Oldenborgernes gottorpske gren, hvis stamfar var hertug Adolf, yngre søn af Frederik I, videreførte det slesvig-holstenske hertugvåben i mange generationer. Gottorperne måtte med tiden forlade hertugdømmerne, men opnåede at blive regerende fyrstehus i Sverige, i Rusland og i Oldenburg, hvor hertugvåbenet kom til at indgå i forskellige sammenhænge. Flere af gottorperne blev også fyrstbiskopper i Nordtyskland og udvidede deres våben tilsvarende.⁴

Våbentavlerne

I slotskapellet på Sønderborg Slot er der forrest på det såkaldte sangerpulpitur anbragt seks våbentavler. De ældste er våbenerne for Christian III og hans dronning Dorothea

Ill. 1. Kong Christian III (1503–34–59). Han førte oprindelig våben som arving til Norge, hertug af Slesvig og Holsten etc. Som konge førte han det danske kongevåben, hvori han genoptog tidligere brugte felter, f. eks. de tre kroner. Foto: Sønderborg Slot.

King Christian III (1503–34–59) originally bore a coat of arms as "Heir of Norway", Duke of Schleswig and Holstein etc. As a King he continued the heraldic traditions of his ancestors.

samt våbenerne for hertug Hans den Yngre og hertuginde Elisabeth. De må stamme fra ca. 1570. Kongeparrets våbener hænger til venstre. Dronning Dorothea, der havde ladet slotskapellet indrette, var optaget af at sikre sin yngste søn, Hans den Yngre. Hun havde bestemt Sønderborg Slot for ham. Til højre ses Hans den Yngres og dennes to hustruers våbener. Hans og hans første hustru Elisabeths våbener kan tidligst være fra 1568, da de blev gift dette år. Hans anden hustru

Ill. 2. Dorothea (1511–71), Christian III's dronning. Våbenet er en kombination af hendes fædrene sachsen-lauenburgske felter med det danske våben som hjerteskjold. Foto: Sønderborg Slot. Dorothea (1511–71), Queen of Christian III. The coat of arms combines her ancestral arms of Sachsen-Lauenburg with the Danish coat of arms as an inescutcheon.

Agnes Hedwigs våben er antagelig først malet i 1626,⁵ og da blev Hans den Yngres våben placeret midt mellem de to hustruers. Sønner hertug Alexanders og dennes hustru Dorotheas fælles våbentavle under orglet er sat op efter Hans den Yngres død i 1622.

Christian III og dronning Dorothea

Christian III's (1503–34–59) våbentavle svarer indholdsmæssigt til kongens segl fra 1556 med felter for Danmark, Norge, Sverige

Ill. 3. Hertug Hans den Yngre (1545–1622). Skjoldet indeholder de felter, der er fælles for alle oldenburgske hertuglinier: arving til Norge, hertug af Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken, greve af Oldenburg og Delmenhorst. Foto: Sønderborg Slot. Duke Hans the Younger (1545–1622). The shield displays the fields which are common to all ducal lines of the House of Oldenburg: Heir of Norway, Duke of Schleswig, Holstein, Stormaria and the Dithmarshes, Count of Oldenburg and Delmenhorst.

(Unionen), de Goters og de Venders i hovedskjoldet og for Slesvig, Holsten, Stormarn og Oldenburg i hjerteskjoldet.⁶ På alle våbentavlerne ses begyndelsesbogstaverne i vedkommendes valgsprog forned. Christian III's er "A[ch] G[ott] S[chaff] D[einen] W[illen]". Det kendes også på latin: Fiat voluntas tua, Domine. I begge tilfælde er betydningen: Ske din vilje, Herre.

Dronning Dorothea (1511–71) var født hertuginde af Sachsen-Lauenburg. I hendes fædrene våben ses felter for Sachsen i 1. og 4. felt, Westfalen i 2. felt og Engern i 3. felt (Ill. 2).

Disse områder er nævnt i hendes titel på tavlen. Danmarks våben med tre løver og ni hjerter udgør et hjerteskjold. Denne form for et dansk dronningevåben er usædvanlig. Siden Christian Is tid havde dronningerne placeret et eller flere af deres egne slægtsmærker som hjerteskjold lagt på deres kongelige gemals sammensatte våben. I et portræt af dronning Dorothea på Schloss Sondershausen er et sådant princip fulgt, idet Sachsens våbenmærke er lagt som hjerteskjold på kongens skjold.⁷ Dorotheas valgsprog var "A[lles] V[on] G[ott]".

Hans den Yngre og hans hustruer

Hans den Yngre (1545–1622) var først gift med Elisabeth af Braunschweig-Grubenhagen og siden med Agnes Hedwig af Anhalt. Han overlevede begge sine hustruer. Hertug Hans havde allerede i samtiden tilnavnet den Yngre, idet den ene af hans farbrødre også hed Hans og blev kaldt Hans den Ældre. På Hans den Yngres våbentavle, som han selv har ladet opsætte i kapellet, står der "Hans der Jünger" (Ill. 3). Mærkeligt nok indeholder våbenet ikke færre end *tre* fejl. Holstens og Stormarns våbenmærker har byttet plads. De oldenborgske bjælker og korset for Delmenhorst står også i omvendt orden. Holstens hjelmtegn, små faner (fæniker) med nældebladet, har fået den plads, som Slesvigs hjelmtegn, sceptre eller stave med påfuglefler, skulle have haft. Norges øksebærende løve er korrekt placeret som det midterste hjelmtegn. Våbentavlens oprindelige placering til venstre for den første hustrus tavle gjorde måske, at man har

Ill. 4. Hertuginde Elisabeth (1550–86), Hans den Yngres første hustru. Våbenet med fire felter for Braunschweig, Lüneburg m. m. var fælles for alle braunschweig-lüneburgske hertuginier. Foto: Sønderborg Slot.

Duchess Elisabeth (1550–86), first wife of Duke Hans the Younger. The coat of arms with four fields of Brunswick, Lüneburg etc. was common to all ducal lines of Braunschweig-Lüneburg.

villet vende hans våben i courtoisie mod hendes, men så alligevel ikke har gennemført en sådan vending. Dertil kommer, at Ditmarskens rytter ikke er placeret inden for sit felt. Hans den Yngres valgsprog "G[ott] G[ebe] G[lück] M[it] F[rieden]" kan meningsfuldt forbindes med slottet Glücksborg, der hørte til hans besiddelser.

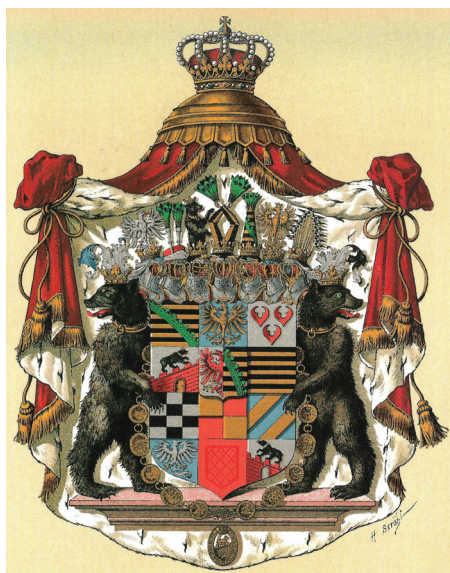
Hans den Yngres første hustru Elisabeth (1550–86) var født hertuginde af Braunschweig og Lüneburg og tilhørte den del af welferslægten, der benævnes Grubenhagen-linien. På våbentavlens tekst står der Braunschweig og Lüneburg (Ill. 4). På denne

Ill. 5 a. Hertuginde Agnes Hedwig (1573–1616), Hans den Yngres anden hustru. Skjoldet er det komplicerede våben for fyrstendømmet Anhalt. Foto: Sønderborg Slot.

Duchess Agnes Hedwig (1573–1616), second wife of Duke Hans the Younger. The shield is the complicated arms of the principality of Anhalt.

tid førte de forskellige linier principielt samme våben. Det firdelte skjold består af våbenmærkerne for Braunschweig (to løver) i 1. felt, Lüneburg (en løve og ni hjerter) i 2. felt, grevskabet Eberstein (en løve) i 3. felt og grevskabet Homburg (en løve inden for en stykket bort) i 4. felt. Braunschweigs to gående løver er en brisure af det engelske kongevåben med tre løver og har rod i hertug Henrik Løves ægteskab med en engelsk kongedatter. Lüneburgs løve omgivet af hjerter er en brisure af det danske kongevåben og har Valdemar Is datter Helenas ægteskab med Henrik Løves søn Wilhelm af

Ill. 5 b. Hertugdømmet Anhalts våben, 1800-tallet, hvor felterne i hertuginde Agnes Hedwigs våben kan genfindes. Efter Hugo Gerard Ströhl: Deutsche Wappenrolle, 1897.

The arms of the principality of Anhalt, 19th century, where the fields in the arms of Duchess Agnes Hedwig recur. After Hugo Gerard Ströhl: Deutsche Wappenrolle, 1897.

Lüneburg som forudsætning. Welfernes hjelmtegn er den karakteristiske sachserhest ("Sachsenross"). Elisabeths valgsprog var "G[ott] W[ird] D[ich] B[ehüten]".

Hans den Yngres anden hustru Agnes Hedwig (1573–1616) var født fyrstinde af Anhalt. Hun havde et ret kompliceret våben. Det kan være svært at skelne detaljerne, da der på tavlen endnu ses rester af et bibelcitat, som var malet, før hendes våben kom til, og dele af våbenet bærer præg af oksidering (Ill. 5 a). De relevante felter erkendes lettest ved en sammenligning med felter i det senere hertugdømme Anhalts store våben fra

Ill. 6 a. Hertug Alexander (1573–1627) og hertuginde Dorothea (1579–1639). Hans våben til venstre har de samme felter som faderen Hans den Yngres. Hendes våben til højre er det schwarzburg-hohnsteinske. Foto: Sønderborg Slot.

Duke Alexander (1573–1627) and Duchess Dorothea (1579–1639). His coat of arms to the left has the same fields as that of his father Hans the Younger. Her coat of arms to the right is the Schwarzburg-Hohnstein arms.

1800-tallet (Ill. 5 b).⁸ Hjerteskjoldet er delt med våbenet for Mark Brandenburg i 1. felt, her reduceret til en halv ørn, og Sachsens "Rautenkrone"-våben i 2. felt. I hovedskjoldet ses i 1. felt våbenet for "Beringersches Geschlecht", egentlig Bernburg (en bjørn gående opad en tindet mur), i 2. felt våbenet for herskabet Ballenstedt (flere gange tværdelt), i 3. felt våbenet for grevskabet Askaniien, Aschersleben (skaktavl),⁹ i 4. felt våbenet for grevskabet Waldersee (firdelt), i 5. felt våbenet for grevskabet Warensdorf, "Hohe Grafschaft" (flere gange sinister skrådelt), i 6. felt våbenet for grevskabet Mühlin-

Ill. 6 b. Fyrstendømmet Schwarzburg-Sondershausens våben, 1800-tallet, hvor felterne i hertuginde Dorotheas våben kan genfindes. Efter Hugo Gerard Ströhl: Deutsche Wappenrolle, 1897.

The arms of the principality of Schwarzburg-Sondershausen, 19th century, where the fields in the arms of Duchess Dorothea recur. After Hugo Gerard Ströhl: Deutsche Wappenrolle, 1897.

gen (en ørn) og i 8. felt våbenet for herskabet Bernburg, hvis bjørn, der går op ad en tindet mur, reelt svarer til 1. felt. Det helt røde 7. felt er det såkaldte regaliefelt. Det svarer til den kejserlige lensfane (blodfanen), der anvendtes rituellet ved forlening. Domsmyndighed over liv og død blev symboliseret ved den røde farve. En del tyske rigsfyrster brugte et sådant regaliefelt. Af de tre hjelmtegn er det midterste Anhalts (to knækkede stave med påfuglevifter), hjelmtegnet dexter herfor med en opvoksende bjørn hører til hovedskjoldets 1. felt, altså egentlig Bernburg, og sinister hjelmtegn med en mængde små

Ill. 7 a. Hertug Hans den Yngres våben på epitafiet.
Foto: Sønderborg Slot.

The arms of Duke Hans the Younger on the sepulchral tablet.

Ill. 7 b. Hertuginde Elisabeths våben på epitafiet.
Foto: Sønderborg Slot.

The arms of Duchess Elisabeth on the sepulchral tablet.

faner er grevskabet Askanien. Agnes Hedwigs valgsprog var "H[err] R[egiere] M[ich] D[urch] D[einen] H[eiligen] G[eist]".

Alexander og hans hustru

Hans den Yngres tredieældste søn hertug Alexander (1573–1627) arvede Sønderborg. Derfor ses hans og hans hustrus våbener på sangerpulpituret i slotskapellet. I Alexanders våben er felter og hjelmtegn fordelt korrekt bortset fra hjerteskjoldet (Ill. 6 a). De tre nederste felters figurer er oksideret. Begyndelsesbogstaverne i hans valgsprog er "G. W. B. E." Deres betydning kunne måske være "G[ottes] W[ille] B[leibet] E[wig]". Hans hustru Dorotheas valgsprog betyder med

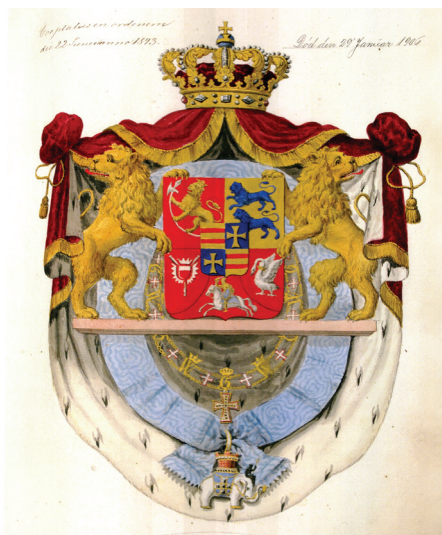
stor sandsynlighed "G[ott] V[erlāsst] D[ie] S[einen] N[icht]". Samme valgsprog brugte Frederik II's dronning Sophie.

Dorothea (1579–1639) af Schwarzburg og Hohnstein hørte til grevhuset Schwarzburg-Sondershausen, der senere blev til fyrstendømmet Schwarzburg-Sondershausen. Bortset fra enkelte felter svarer hendes skjold til våbenet for fyrstendømmet, i hvis store våben fra 1800-tallet felterne lettere kan erkendes (Ill. 6 b),¹⁰ da store dele af Dorotheas våbentavle er stærkt oksideret. Dexter del af hovedskjoldet, der samlet står for Schwarzburg, genfindes ligesom sinister del, der samlet står for Hohnstein, i fyrstendømmets våben. Dexter del er firdelt med våbenet for herskabet Arnstedt i 1. og 4. felt (en ørn, ta-

lende våben) og våbenet for herskabet Sondershausen i 2. og 3. felt (en hjortevie). I dexter dels hjerteskjold ses grevskabet Schwarzburgs løve. Sinister del er firdelt med våbenet for grevskabet Hohnstein i 1. og 4. felt (skaktavl) og våbenet for grevskabet Lauterberg i 2. og 3. felt (en løve). Grevskabet Klettenbergs hjort udgør sinister dels hjerteskjold. I skjoldfoden ses en høtyv og en hestestrige, der muligvis også kan være en rive, og dette felt står for herskabet Leutenberg og det såkaldte "Reichserbstallmeisteramt" (rigsarvestaldmesterembede). I Det Romersk-Tyske Rige var der en række såkaldte rigsarveembeder, der havde rituelle funktioner i forhold til kejseren. Af de tre hjelmtegn er det midterste Schwarzburgs (løve med påfuglejer), hjelmtegnet dexter herfor er Arnstadt-Sondershausens (hjortevie med ørn), og sinister hjelmtegn er Hohnstein-Lauterbergs (hjortevie med påfuglejer). Skjoldholderne er en vildmand og en vildkvinde hver holdende en lanse med en rød-sølv fane, som delvis er oksideret.

Hans den Yngres efterkommere

Hans den Yngre havde 14 børn med sin første hustru Elisabeth – 8 sønner og 6 døtre. De er gengivet sammen med forældrene på portalepitaftet i slotskapellet. Med sin anden hustru Agnes Hedwig fik hertug Hans 9 børn – 3 sønner og 6 døtre. Han blev således far til 23 børn. Hans den Yngres og hertuginde Elisabeths våbener ses mellem epitafiets søjler (Ill. 7 a–b). Heller ikke her er Hans den Yngres våben helt korrekt gengivet. Stormarns svane og Ditmarskens rytter har byttet plads. Sachserhesten i hertuginde Eli-

Ill. 8. Prins Christian (1818–63–1906) af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Glücksborg, senere kong Christian IX af Danmark. Våben i Elefantordenens våbenbog (1843). Foto: Ronny Andersen.

Prince Christian (1818–63–1906) of Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburg, later King Christian IX of Denmark. Coat of arms in the armorial of The Order of the Elephant (1843).

sabeths hjelmtegn er forsvundet. Andre steder, hvor Hans den Yngres våben figurerer, er felterne korrekt fordelt, for eksempel på hans mønter.

Det hertugelige våben blev videreført af alle de linier, der udgik fra Hans den Yngre. Det ses således i de segl, der blev brugt af hans efterkommere. Som eksempler på mere spektakulære forekomster kan følgende nævnes:

Hans den Yngres sjetteældste søn hertug Frederik fik Nordborg. På dennes søn hertug Hans Bugislavs kiste i Nordborg Kirke ses våbener for faderen hertug Frederik og moderen hertuginde Juliane, der var født hertuginde af Sachsen-Lauenburg. Endvidere

ses våbenerne for hans farfar Hans den Yngre og hans farmor Elisabeth af Braunschweig-Grubenhagen.

En del af Ærø med Ærøskøbing kom senere til Hans den Yngres syvendeældste søn hertug Philip, der også fik Glücksborg (den ældre glücksborgske linie). På prædikestolen i Ærøskøbing Kirke ses hertug Philips våben og hans hustru Sophie Hedvig af Sachsen-Lauenburgs våben. På hendes våben er lagt et hjerteskjold med Holstens nældeblad.

Prins Christian (1818–63–1906) af den yngre glücksborgske linie blev dansk tronfølger i 1853 og konge som Christian IX i 1863. Indtil da førte han det traditionelle slesvig-holstenske våben med Norges løve i 1. felt, som det ses i Elefantordenens våbenbog (Ill. 8). Hans ældste søn Frederik (VIII), der kom til verden i 1843, var også født med titlen arving til Norge etc. Dennes søn prins Carl blev i 1905 norsk konge – men det skyldtes dog ikke den gamle prætentionstitel.

Den yngre glücksborgske linie blev stiftet i 1825, da hertug Wilhelm af Beck, Christian IXs far, af Frederik VI blev gjort til hertug af Glücksborg. Den nulevende glücksborgske hertuginie nedstammer fra Christian IXs ældre bror, hertug Friedrich. Liniens nuværende overhoved Christoph, født 1949, er dansk hertug af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Glücksborg. Han kan i Tyskland kun bruge titlen Prinz på grund af den lovgivning, der efter 1918 har reguleret brugen af tyske adelstitler. Men han fører samme våben som sin stamfar Hans den Yngre, dog er der tilføjet en oldenburgsk hjelm på skjoldet. I denne skikkelse fremtræder det hertugelige våben på hertuginiens hjemmeside.¹¹

Noter

- 1 A. Thiset: Danske kongelige Sigiller samt sønderjydske Hertugers og andre til Danmark knyttede Fyrsters Sigiller 1085–1559 (DKS), København 1917, nr. 105.
- 2 Nils G. Bartholdy: "Erbe zu Norwegen" – Präntentionstitel und -wappen der Oldenburger, i: *Genealogica & Heraldica. Identität in Genealogie und Heraldik. XXIX. Internationaler Kongress der genealogischen und heraldischen Wissenschaften*, Stuttgart 2010, s. 76ff.
- 3 Om tilblivelsen af våbenmærket for Ditmarsken, se Nils G. Bartholdy: *Heraldik und Grenzmark. Wappen als Propaganda im dänisch-schwedischen Streit 1563–1570*, i: *Genealogica & Heraldica. Handelingen van het XXXe Internationale Congres der Genealogische en Heraldische Wetenschappen*, 's-Gravenhage 2014, s. 25ff.
- 4 Nils G. Bartholdy: Oldenburgske fyrstbiskopper – underhold med heraldiske konsekvenser, i: *Heraldisk Tidsskrift*, nr. 109, 2014, s. 411ff. – En oversigt over alle slesvig-holstenske hertuger kan ses i Carsten Porskrog Rasmussen, Inge Adriansen & Lennart S. Madsen (red.): *De slesvigske hertuger*, Aabenraa 2005.
- 5 *Danmarks Kirker. Sønderjylland, Sønderborg Amt*, København 1961, s. 98.
- 6 DKS, nr. 123.
- 7 Vivi Jensen: *Danmarks brud*, i: Steffen Heiberg (red.): *Danske dronninger i tusind år*, København 2000, s. 115.
- 8 Jfr. Hugo Gerard Ströhl: *Deutsche Wappenrolle*, Stuttgart 1897, tavle XIII.
- 9 Det askaniske fyrstehus regerede i middelalderen i Mark Brandenburg og i Sachsen og indtil 1918 i Anhalt.
- 10 Jfr. Ströhl: *Deutsche Wappenrolle*, tavle XIV.
- 11 <http://www.schloss-gluecksburg.de/schlossstiftung/stiftung-familie/stammbaum-wappen/>

Heraldik i gravkapellet på Sønderborg Slot

Af Carsten Porskrog Rasmussen

TITLE: Coats of arms and ducal titles in the chapel of Sønderburg Castle

ABSTRACT: The burial chapel of Sønderburg Castle contains the tombs of 46 members of the ducal house of Schleswig-Holstein, beginning with Hans the Younger of Schleswig-Holstein-Sønderburg (1545–1622) and his two wives. The remaining are some of his descendants, mainly of the lines of Sønderburg and Augustenburg, and their spouses. The article analyses the use of coats of arms and titles on these tombs. Coats of arms are only found on a minority, mainly the three first generations of the house of Augustenburg. As for titles, there is a variation between the use of the long formal title, for the male members beginning with “heir of Norway, duke of Schleswig...” etc. and titles placing the person in a specific house such as “Schleswig-Holstein-Sønderburg-Beck”.

KEYWORDS: House of Oldenburg, dukes of Schleswig and Holstein, dukes of Augustenburg, ducal titles

AUTHOR INFORMATION: Carsten Porskrog Rasmussen, head curator of Museum Sønderjylland – Sønderburg Castle, Denmark, cpr@museum-sonderjylland.dk

Efter at hans første hustru hertuginde Elisabeth var død i 1586, lod hertug Hans den Yngre af Slesvig-Holsten-Sønderborg et gravkapel indrette i direkte tilknytning til slotskirken. Et pragtfuldt portalepitafium markerer adgangen fra kirken til kapellet. Det er i sig selv et ret lille rum, som hertugen lod overhvælve (*Ill. 1*). Pladsen blev med tiden ret trang, og ved en større ombygning af slottet omkring 1720 blev naborummet også inddraget. I de to rum fortsatte man med at hensætte kister frem til 1843 på ganske lidt plads.

I 1936 blev gravkapellet restaureret, og

samtidig stærkt udvidet. Man inddrog nu hele den østlige ende af nordfløjens stueetage, så gravkapellet i dag omfatter hele fem rum – først de oprindelige to mindre mod nord, så et stort rum i slottets nordøsthjørne og så igen to mindre rum mod syd, mod slotsgården. Samtidig blev kisterne istandsat og omplaceret. De står i dag i en nydelig genealogisk orden, som altså er skabt ved denne restaurering og omplacering. Restaureringen er desværre ikke ordentligt dokumenteret.

Kisterne er udført i egetræ. De fleste står overtrukket med sort klæde og dertil deko-

Ill. 1: Hertug Hans' kapel.

reret med pyntesøm eller forskellige metalbeslag. Klædet blev i ganske mange tilfælde fornyet ved restaureringen, mens beslag og andre ornamenten efter alt at dømme er overført så omhyggeligt, det lod sig gøre. Noget tyder dog på, at der i århundredernes løb er forsvundet nogle elementer, og der skal her argumenteres for, at enkelte i dag er fejlplacerede.

En del af udsmykningen er rent dekorativ, men i denne sammenhæng er to elementer vigtige: våbenskjolde og indskrifter. De sidste kan være kortere eller længere, men interessen samler sig her om de titulaturer,

der er benyttet. Nogen stor variation byder kisterne ganske vist ikke på. I det væsentlige er det samme våben og titulaturer, der gentages. Men der er en vis variation i, hvor meget heraldik og titulatur, der benyttes. En del skriftplader, især fra 1700-tallet, rummer også længere religiøse og opbyggelige tekster, som der dog ses bort fra her.

Når man vil analysere disse udsmykninger som udtryk for hertugelig selvforståelse og iscenesættelse, skal man huske, at kisterne kun har talt til et meget begrænset publikum. Kapellet har aldrig været alment tilgængeligt. Reelt har kisterne mest talt til den fyr-

Ill. 2: Hertug Hans' kisteplade.

stelige familie ved eksklusive lejligheder. Alligevel må man formode, at der ligger bevidste valg bag den brug af våbener og titulaturer, der er gjort.

I alt er der i gravkapellet 46 kister. Heraf rummer de 29 kister voksne personer: Fire hertuger, som havde politisk magt over dele af Slesvig-Holsten, seks titulære hertuger, der var overhoveder for kadetlinjerne Augustenborg og Beck, i alt ti gemalinder til ni af disse ti hertuger, en hertuginde, der var født i linjen Augustenborg og gift ind i linjen Glücksborg samt to ugifte og ikke-regerende mænd og seks ugifte kvinder fra hertuglinjerne Sønderborg og Augustenborg. Videre er der 17 børn, de 16 døde inden for deres tre første leveår. Børnene og de ugifte voksne påkalder sig ringe interesse her. Kun én af disse kister er dekoreret med et våbenskjold, og otte barnekister er uden indskrift. Interessen samler sig først og fremmest om de ti hertuger og elleve hertuginde, der var overhoveder for en linje af slægten eller gift med et sådant.

Hans den Yngre og hans hustruer

Hertug Hans den Yngre af Slesvig-Holsten-Sønderborg (1545–1622) er ikke bare manden, der tog initiativet til gravkapellet, men også det dynastiske udgangspunkt for den række af personer, der er bisat i kapellet. Hans egen kiste var ikke den første, der blev hensat, men er alligevel et godt udgangspunkt for at se på den brug af titulaturer og heraldik, man ser på kisterne. Bag den stod formentlig sønnen Alexander, der ved hertug Hans' død overtog Sønderborg.

Kisten er overtrukket med klæde. På låget står med påsatte metalbogstaver følgende latinske indskrift: IOHANNES HÆRES NORVEGIÆ DVX SLESVIGIAE HOLSA-TIÆ STORM. DITM. OLD DELMEN-HORST NATVS 1545 OBIIT 1622. Let forkortet har vi her den titel, der var den gangse for hertuger af den oldenborgske slægt helt fra hertug Frederik (senere Frederik 1.) sidst i 1400-tallet. Den indledes med titlen "arving til Norge", der må opfattes som en slags prinsetitel, som hertug Frederik havde tillagt sig for at påpege sin kongelige byrd, og den gik på Norge og ikke Danmark på grund af det førstnævnte riges gamle status som arverige.

Så følger hertugtitlerne Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken og slægtens stamtitler som greve af Oldenburg og Delmenhorst, om end ordet "greve" faktisk mangler på kistelåget i dette tilfælde. Disse titler var fælles for hele dynastiet uanset faktiske herskerforhold. Hertug Hans havde selv besiddelser i dele af Slesvig, Holsten og Stormarn, men ikke i Ditmarsken, og hverken han eller andre af Christian 1.s efterkommere her-

skede på dette tidspunkt i Oldenburg og Delmenhorst.

På enden af kisten sidder en sølvplade med hertugens våben (Ill. 2). Det er et skjold uden hjelm og krone. Med en enkelt afvigelse følger skjoldet helt den udformning, der blev gængs efter erobringen af Ditmarsken 1559, og som holdt sig lige siden. I hovedskjoldet ses i 1. felt Norges løve, i 2. felt Slesvigs to løver, i 3. felt Holstens nældeblad, i 4. felt Stormarns svane og i det 5. felt, der først i 2. halvdel af 1500-tallet var indskudt midt for forneden, Ditmarskens rytter. Også helt gængs rummer hjerteskjoldet kvadreret våbenerne for Oldenburg og Delmenhorst, men dog med den usædvanlige rækkefølge, at Delmenhorsts kors er 1. og 4. felt, Oldenburgs bjælker 2. og 3. Som påpeget af Nils Bartholdy andetsteds i dette hæfte, var hertug Hans – eller her evt. arvingerne – sært løs med hensyn til rækkefølgen af visse af våbenets sekundære dele.

På hver side af hertugens kiste står i dag hans to hustruers. Kisten med hans første hustru Elisabeth af Braunschweig-Grubenhagen (1550–86), var den første, der blev hensat i kapellet. Den er kun udsmykket med få metalbogstaver: "E H Z H G W D B" og årstallet 1586 for hendes død. De første bogstaver står for "Elisabeth Herzogin zu Holstein", de sidste for hendes valgsprog. Titlen går ikke på hendes fødsel, men hendes ægteskab. Hvor vi hos hertug Hans fandt den lange, formelle titel, møder vi her den helt korte, dagligdags titel.

På kisten med hertugens anden hustru, Agnes Hedvig af Anhalt (1573–1616) er der en lidt længere indskrift, også påsat med enkelte metalbogstaver på låget: VON GOT-

Ill. 3: Agnes Hedvigs plade.

TES GNADEN AGNES HEDWIG GEBOR FVRSTIN ZV ANHALT HERTZOGIN ZV SCHLESWIG HOLSTEIN. Titulaturen fremhæver altså både hendes fødte og hendes tilgiftede titel, denne gang som "hertuginde af Slesvig og Holsten", men stadig i en uformel, mere dagligdags form.

På Agnes Hedvigs kistelæg ses desuden en sølvplade med hendes graverede våben (Ill. 3). Det er udformet som et alliancevåben med det slesvig-holstenske hertugvåben dekster og hendes anhaltske fødevåben sinister. Det slesvig-holstenske våben svarer til det på mandens kiste, bortset fra at vi her har Oldenburgs og Delmenhorsts våbener i den korrekte rækkefølge i hjerteskjoldet. Det anhaltske våben følger helt den form,

der var blevet gængs i løbet af 1500-tallet, og som også ses i slotskapellet. Over de to våbener ses tre hjelme med hjelmtegn, der alle er taget fra hendes anhaltske våben, skønt de her også sidder over det slesvig-holstenske. Ganske som titlen understreger våbenet her både hendes fødsel og hendes ægteskab.

Det sønderborgske hus

Ved Hans den Yngres død i 1622 var seks af hans mange sønner i live. I et testamente fra året før delte han sine besiddelser i fem minihertugdømmer. Den tredjeældste af de tilbageværende sønner, Johan Adolf, fik Nordborg med den nordlige halvdel af Als og godset Ballegård på Sundeved-siden. Han døde dog ugift allerede to år senere. Han er bisat i kapellet på Sønderborg i en trækiste uden stofbeklædning. På den er en indskrift, der svarer til faderens, også udformet som påsatte bogstaver (Ill. 4).

Sønderborg slot med den sydlige halvdel af øen Als og Sandbjerg gods på den anden side af Alssund tilfaldt broderen Alexander (1573–1627). Han var den eneste søn af Hans den Yngre, der var blevet gift i faderens levetid – i øvrigt noget faderen kun nølende havde accepteret. Alexanders kiste står som broderens i træ uden påsat stof. På låget er med påsatte messingbogstaver en latinsk indskrift, der fuldstændig følger mønstret fra broderen Johan Adolfs kiste: altså en opregning af alle titler begyndende med ”hæres norveg,” og sluttende med hans fødsels- og dødsår. Der er ingen våbener.

Alexanders hustru Dorotheas (1579–1639) kiste står tilsvarende i ubeklædt træ og udsmykket med messingbogstaver. Her er

Ill. 4: Johan Adolfs kiste.

indskriften på tysk og den lyder: DOROTHEA HERZOGIN ZU SCHLESW HOLSTEIN STORM. V DITMARS GRAEFIN ZU OLDENB V. DELME NHORST GESTORB 5. IVLI 1639. Vi ser, at hun modsat Hans den Yngres hustruer tillægges hele sin mands titulatur undtagen titlen ”arving til Norge”. Der er her ingen omtale af hendes egen afstamning. Heller ikke denne kiste rummer våbener.

Ill. 5: Augustenborgske kapel.

Hertug Alexander efterlod sig hele seks sønner ligesom sin far, men havde meget realistisk vurderet, at det lille hertugdømme ikke kunne tåle flere delinger, så han indførte førstefødselsret. Derfor overtog Johan (eller Hans) Christian (1607–53) hertugdømmet Sønderborg. Han er bisat i en kiste, der ligner faderens en del, men i stedet for påsatte bogstaver har en sølvplade. Den rummer den fulde, lange hertugtitel, blot på tysk i stedet for latin som faderens og farfaderens. Hustruen Annas (1605–68) kiste har også en påsat plade. Indskriften på den følger helt svigermoderens – altså den lange, formelle titel som slesvig-holstensk hertuginde uden

omtale af hendes egen slægt. Som mandens er også hendes kiste uden våbener.

Hertug Hans Christian blev efterfulgt af sønnen Christian Adolf. I hans regeringstid var økonomien meget ringe, og det blev helt galt med krigen 1657–60. Den danske regering gav det lille hertugdømme dødsstødet ved at lade en kommission granske økonomien. Den erklærede hertugdømmet konkurs i 1667, og det blev inddraget under den danske konge. Hertugen drog i eksil og findes derfor ikke i kapellet. Men kapellet var ikke som sådan lukket for slægten. Både hertugens mor og to farbrødre blev bisat dér efter 1667.

Augustenborgernes første tre generationer

Den ene af disse farbrødre var hertug Ernst Günther (1609–89). Han blev modsat de fleste af sine brødre på hjemegnen, hvor han slog sig ned i et hus i Sønderborg. Han knyttede venskab med tronarvingen, den senere Frederik 3. og hans hustru Sophie Amalie, mens de residerede i Flensborg 1646–48, og i 1651 holdt kongeparret hans bryllup med kusinen Auguste fra Glücksborg. Kongeparret hjalp også hertugparret til nogle mindre ejendomme på egnen. Med udgangspunkt i disse skabte hertugen et gods, som han efter sin hustru kaldte Augustenborg. Det skulle på længere sigt give dynastiet navn. Ved nevøens konkurs i 1667 tilbød Ernst Günther at overtage arv og gæld, men kongen afviste det. Som en kompensation blev han dog sat til at bestyre det inddragne hertugdømme, reelt som amtmand, men udstyret med den noget finere titel ”guvernør over Als” og residens på Sønderborg Slot. I praksis kom han og hans efterkommere også til at disponere over kapellet.

Ernst Günther og Auguste ligger som hans forældre og søskende i ubeklædte trækister, men deres er langt rigere udsmykket med beslag. På låget af Ernst Günthers kiste findes en plade med en indskrift, som opregner alle hans formelle titler, ganske som vi så det hos broderen, faderen og farfaderen. Men modsat disse er Ernst Günthers også rigt udsmykket med våbener (Ill. 6). På hver side af låget sidder store plader med våbenet i et skjold under en hertugkrone. For fodenden og på langsiderne, hen mod fodenden, ses mindre våbener med hjelme og hjelmtegn, som sam-

Ill. 6: Våben – Ernst Günther.

tidig er omgivet af en Elefantorden. De store våbener viser altså hertugrangen, de små det fulde heraldiske program og samtidig hertugens personlige værdighed som elefantridder. Alt taler i øvrigt for, at der oprindeligt har været fire af de sidste, så der har siddet to på hver langside. Der er spor af sømhuller i hovedenden af langsiderne, og placeringen for fodenden virker ubehjælpssom og er formentlig kommet til på et tidspunkt, hvor ét

Ill. 7: Hertuginde Augustas kiste.

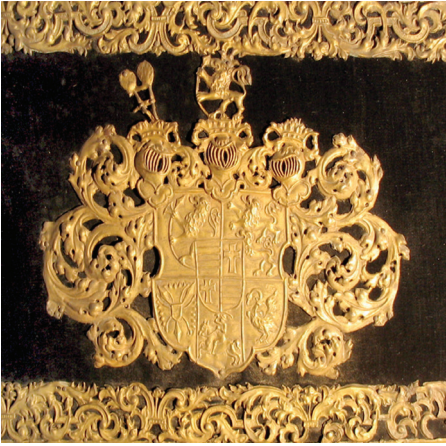
våben var gået til, og man på denne måde kunne genskabe en slags symmetri. Selve våbenerne er i begge versioner det gængse slesvig-holstenske hertugvåben med de fem felter for titlen ”arving til Norge” og hertugtitlerne Slesvig, Holsten, Stormarn og Dittmarsken i hovedskjoldet, og de grevelige våbener for Oldenburg og Delmenhorst kvadreret i hjerteskjoldet – dog her i den sædvanlige orden med Oldenburg i 1. og 4. felt modsat Hans den Yngres kiste. Kronen på det store våben er en variant af tidens sædvanlige hertugkrone: en kronering med diverse ædelstene og forskellige takker, en puld og øverst perlebesatte bøjler. Umiddelbart ser man kun to bøjler, men det må antages, at der i princippet også er en bøjle midt for, så man skal forestille sig en krone med fire bøjler.

Hustruen Augustes kiste er udsmykket lidt anderledes. Der er kun ét våbenskjold, og det er stort set identisk med de store på mandens kiste: det sædvanlige hertugvåben under en

krone bortset fra, at vi her genfinder den uortodokse rækkefølge for felterne i hjerteskjoldet, som vi også mødte hos bedstefaderen Hans den Yngre (Ill. 7). Kronen er af samme model som på mandens kiste. Også her findes en indskriftplade, der rummer følgende tekst: *Von gottes gnaden Augusta gebohrne Vnd Vermählte. Hertzogin zu Schleswig holstein Stormaren Vnd der Dittmarshen Gräfin zu Oldenburg und delmenhorst. Geboren Auff [Auss] dem fürstlichen hause Glücksburg, Anno 1633 den 27 Juny Vermählet mit Hertzog Ernst Günther auff der Königl Resndentz Zu Copenhagen Anno 1651 den 15 Juny Hatt Im ehrender Ehe Gebohren fünf Printzen Und fünf Princehsinnen gestorben Auff Augustenburg Ao 1701 den 26 May Ich Lass dass Erd getümmel Und Nehm mein theil an himmel.*

Det er en hel lille biografi, vi møder her. Hvad angår titulaturer er et par forhold dog interessante. For det første lægges der vægt på, at hun både var født og gift ind i dynastiet. For det andet kan vi se, at hun fører den formelle titel, men at titlen ”arving til Norge” ikke tilkom kvinder, hverken gennem fødsel eller giftermål, ganske som vi har set det i generationen før. Det forhindrede dog ikke kvinderne i – noget ulogisk – at føre den norske løve i våbenet.

Hertuginde Auguste kom ikke bare på længere sigt til at lægge navn til et fyrstehus, hun fik stor betydning for dets fremtid. Hun havde fået råderet over godserne efter mandens død. Da de to ældste sønner efter hendes mening gik gale veje ved hhv. at gå over til den katolske tro og gifte sig under stand, fik hun kongen til at udelukke dem fra arvefølgen, så godserne overgik til den tredje søn Frederik Wilhelm (1668–1714). Han giftede

Ill. 8: Väben – Frederik Wilhelm.

sig med komtesse Sophie Amalie Ahlefeldt (1675–1742) fra Gråsten. Man kunne måske umiddelbart mene, at en dansk grevelig familie ikke kunne gælde for jævnbyrdig med en hertugelig, men Ahlefeldterne var også blevet rigsgrever af Rixingen og dermed optaget i den kreds af dynastier, der normalt regnes for mulige ægteskabspartnere for fyrster.

Dette pars kister er de mest pragtfulde i hele kapellet. De er overtrukket med klæde og rigt udsmykket med messingbeslag (Ill. 8). Hertugens indskriftplade viser en interessant udvikling i titulaturen: *Hier ruhet der Durchlauchtige Fürst und Herr Friedrich Wilhelm Erbe zu Norwegen Herzog zu Schleswig Holstein Sonderburg Geboren den 18. Novbr. Ao 1668 Gestorben den 3. Juni Ao 1714*. Fra den gamle formelle titulatur har man fastholdt ”arving til Norge”, men ellers er den formelle hertugtitel udskiftet med den treleddede titel, der var blevet almindelig, og som placerede hertugen i et bestemt hus. Vel at

Ill. 9: Våbener – Ahlefeldt.

mærke er det huset Sønderborg, hertugen placeres i, ikke det underordnede hus Au-

gustenburg, hans far havde grundlagt. Først i løbet af 1700-tallet trængte opfattelsen af Augustenborg som et hertughus for sig igenem.

Indskriften på hendes kiste viser en tilsvarende tilpasning. Den lyder: *Hier ruhet die Durchlauchtige Fürstin und Frau Sophia Amalia Herzogin zu Schleswig Holstein Sonderburg Geborne Gräfin Ahlefeld zu Langeland und Rixingen Geboren d. 12 juni 1675 Gestorben d. [?] Januar 1742.* Her er hendes egne arvede titler angivet lige så grundigt som de tilgiftede.

På begge kister er der en lang række våbenskjolde, som dog næsten alle er gentagelser af det samme, ikke forskellige våbener. På hans kiste finder man det slesvig-holstenske hertugvåben, pragtfuldt udformet i et skjold med hjelme og hjelmtegn, to gange på hver langside og én gang på foden. Alt taler, som jeg skal vise nedenfor, for at der i sin tid også var et tilsvarende for hovedenden, hvor der er en tom plads i dag. På hendes kiste finder man på tilsvarende pladser som våbenerne på hans et alliancevåben, hvor det hertugelige slesvig-holstenske og det grevelige Ahlefeldtske af Langeland og Rixingen er anbragt i ovale skjolde, skråtstillet mod hinanden under en fælles hertugkrone (Ill. 9). Kronen er stort set som på svigerforældrenes, blot er de forskellige takker erstattet af palmetter. For hovedenden finder man alene det Ahlefeldtske våben i en oval, uden hjelm eller krone. Også i våbenbrugen ser man altså en i hvert fald lige så stærk understregning af den arvede status som den tilgiftede.

Flere af disse ting ændrer sig igen i næste generation med hertug Christian August 1. (1696–1754) og hertuginde Frederikke Louise

Ill. 10: Skjold med krone – Frederikke Louise.

(1699–1744), som var født komtesse Danne-skiold-Samsøe og i øvrigt en meget rig arving. Takket være hendes arv kunne hertugparret overtage Gråsten slot og i alt fem hovedgårde med tilliggende efter den ahlefeldtske konkurs i 1722–25.

Hertugparret er bisat i rigt udformede, stofovertrukne barokkister. På oversiden af hans kiste er der en messingplade udformet lidt som et skjold, kronet af en såkaldt hertughat, hvor kroneringen er dækket af hermelin, mens vi over den har tre synlige perlebesatte bøjler. Pladen er omgivet af militære trofæer i form af kanoner, faner, trommer mv. og rummer en lang indskrift. I forhold til faderens er man her gået tilbage til den gamle formelle titulatur med ”arving til Norge” og alle hertug- og grevetitler. Som noget nyt opremses imidlertid også de værdigheder, han personligt har haft som elefantridder, general og guvernør over Als. På én gang gøres det dynastiske meget formelt, mens der samtidig gøres meget ud af det,

Ill. 11: Fløjlsvåben – Christian August.

man kan betragte som både karriere og kongegunst. Hertugindens indskriftplade følger derimod stort set mønstret fra svigermoderen, så hun betegnes som hertuginde til Slesvig-Holsten-Sønderborg og født grevinde Danneskiold-Samsøe. Den er anbragt i en kartouche, men dog modsat svigermoderens med hertugkrone (Ill. 10).

Hans kiste er prydet af tre påsyede våbener i fløj med sølvbroderi (Ill. 11). Det sædvanlige hertugvåben er kronet med en hertughat med hermelinsbesat kronering og tre synlige perlebesatte bøjler, omgivet af en elefantordenskæde og anbragt under en våbenkappe. Ud over selve våbenet gentages på denne måde både den arvede rang som hertug og den personlige som elefantridder. På hertugindens kiste findes dels et tilsvarende fløjlsvåben for fodenden og et messingvåben på oversiden. Begge er imidlertid efter alt at dømme fejlplacerede på et senere tidspunkt. Fløjlsvåbenet er helt identisk med dem, der findes på mandens kiste, og kan ikke have

Ill. 12: Våben – Frederikke Louises kiste.

været beregnet på hertuginde, da det er med elefantorden. Alt taler for, at der i sin tid har været fire og ikke tre fløjlsvåbener på hans kiste. Messingvåbenet svarer helt til dem, der findes på svigerfaderens kiste og må formodes at stamme derfra – utvivlsomt fra den ledige plads på hovedenden af kisten (Ill. 12).

En søster til Christian August, Charlotte Marie (1697–1760), havde været gift med sin slægtning hertug Philip Ernst af Glücksborg, men er alligevel bisat i Sønderborg og ikke på Glücksborg. Kisten ligner broderens og svigerindens af form. Også den er udstyret med et kronet sølvskjold med en ganske lang indskrift, hvor man imidlertid har valgt en anden form for titulatur (Ill. 13). Hun betegnes som GEBORNE PRINZES VON SCHLESWIG HOLSTEIN SONDERBURG og det anføres, at hun havde været gift med PHILIPP ERNST HERZOG ZU SCHLESWIG HOLSTEIN GLÜCKSBURG. Her bruges titulaturen til at vise, at hun er født ind i et hus af

Ill. 13: Hertuginde Charlotte Marie.

slægten og gift ind i et andet. Samtidig er det interessant, at "prinsesse" her har fortrængt "hertuginde" som den titel, en fyrstelig kvinde er født med. Kronen er udformet som en kronering med palmetter og to synlige perlebesatte bøjler.

De senere augustenborgere

Med de to næste generationer kulminerede huset Augustenborgs status, men kisterne bliver enklere, og den heraldiske udsmykning forsvinder, mens kristelige og andre

opbyggelige formularer vinder yderligere frem. Fjerde generation af huset Augustenborg repræsenteres først og fremmest af hertug Frederik Christian 1. (1721–94) og hans hustru, Charlotte Amalie Vilhelmine af Pløn (1744–70). Ved overenskomst med den danske konge afstod han sine arvekrav på hertugdømmerne Pløn og Glücksborg, hvis hertughuse hhv. lige var uddød og stod for at gøre det. Som kompensation fik han 1764 overladt en række godser på Sydals og Sønderborg Slot. Han flyttede dog aldrig ind på slottet, men benyttede i stedet sin nye rigdom til at bygge det store nye Augustenborg Slot.

Hertugparrets kister er ret enkelt udsmykket med en sølvplade med hertugkrone og indskrift. Hertugkronen er af en form, som med små variationer er gennemgående for en lang række kister i kapellet fra perioden ca. 1750–1815: en kronering besat med varierende juveler, takker og palmetter og to, undertiden tre, synlige perlebesatte bøjler (Ill. 14). Det er tidens gængse tyske hertugkrone. Interessant i denne sammenhæng er, at man på begge kister bruger den gamle formelle titelatur med opregning af alle gamle titler. Hun omtales som "*gebohrne und vermählte herzogin Zu Schleswig Holstein Stormarn und der Dittmarschen. Gräfin Zu Oldenburg und Delmenhorst*", han tilsvarende som "arving til Norge osv."

Hertug Frederik Christian 2. (1765–1814) var takket være faderens aftale med den danske krone født som en rig mand. I 1786 blev han gift med prinsesse Louise Augusta af Danmark (1771–1843). Hun var datter af dronning Caroline Mathilde og på papiret af Christian 7., om end der allerede da i vide

Ill. 14: Charlotte Amalie Vilhelmine af Pløn.

kredse blev mumlet om, at hun reelt havde Struensee til far. Parret fik en meget høj position i det danske samfund, og hertugen indtog vigtige poster i regeringen. Det kom imidlertid til et brud mellem ham og svogeren, da Frederik 6. i 1806 ved den såkaldte inkorporation af Holsten ville indføre Kongelovens arvefølge også i Holsten. Endnu værre gik det i 1810, da begge svogre søgte at blive svenske tronarvinger. Louise Augusta stod i dette på broderens side frem for man-

dens. Hertugen derimod skrev et politisk testamente til sine sønner, hvor han fremhævede, at de havde arveret til hertugdømmerne, hvis kongeslægtenes mandslinje skulle uddø.

De indskrifter, man finder på parrets kister, passer i en sådan grad til deres verdensanskuelse, at man stærkt må overveje, om de selv har været med til at fastlægge dem før deres død. På hans kiste fuldendes den tilbagevenden til gamle former og formel hertugstatus, vi så hos faderen og farfaderen, idet vi ikke alene møder hele den lange formelle titel med "arving til Norge", men for første gang siden midten af 1600-tallet endda på latin og ikke tysk. Muligvis skal det bare signalere hans store dannelse, men reelt kom han dermed også til at vende tilbage til formen fra de forfædre, der havde haft magt. Det omfattede dog ikke brug af heraldik – han holder sig til et sølvskjold med hertugkrone (Ill. 15).

Hun derimod omtales som IHRO KÖNGL HOHEIT LOUISE AUGUSTE, GEBOREN ALS KRONPRINZESSIN v. DÄNNEMARK. D: 7. IULI 1771, VERMÄLT MIT DEM HERZOG FRIDERICHT CHRISTIAN ZU SCHL: HOLST: SOND: AUG: Hun tillægges altså alene sin egen fødselsrang som "kongelig højhed" og "kronprinsesse", mens hertugranken omtales som hans, men ikke hendes – og endda i den nu firleddede form, der viser hen til det præcise dynasti: Slesvig-Holsten-Sønderborg-Augustenburg. Den fremstår som omtale, ikke tiltale. Det er dog ikke første gang, vi møder denne form i kapellet. Tre tidligt døde børnebørn til hertugparret står også i kapellet, og indskriften på deres kister rum-

Ill. 15: Frederik Christians sølvskjold.

mer netop den firlæddede titel. Alligevel virker titelbrugen på hendes kiste distance-ret i forhold til hertugdynamiet. Også mht. krone er der stor forskel. Hans krone er den hertugkrone, man med variation finder på

mange kister. Hendes krone har en krone-ring med fem markante synlige palmetter og tre synlige perlebesatte bøjler, som imidlertid har en helt anderledes udformning end de øvrige. Den er prinsessekrone, ikke hertugindekrone.

Den hjemvendte hertug

Gravkapellet rummer endnu en hertug, der blev anset for overhoved for et "hus". Det er hertug Frederik Carl Ludvig af Beck (1757–1816), som også nedstammede fra Hans den Yngre, men i øvrigt var en fjern slægtning til de øvrige personer i kapellet. Hans tipoldefar havde været søn af hertug Alexander af Sønderborg og bror til den første augustenborger, men var udvandret og havde slået sig ned ved Minden på det lille gods Beck, der gav denne linje navn. Fra sidst i 1600-tallet til sidst i 1700-tallet havde slægten især været knyttet til Østpreussen, og flere familiemedlemmer havde opnået meget høj rang i Preussen. Hertugens egen far og farfar havde dog en tid været i russisk tjeneste – også det med succes. Hertugen havde imidlertid sat både karrieremuligheder og formue over styr og måtte vende tilbage til sin slægts stamland, hvor kong Frederik den 6. tog pænt imod ham. Hertugens søn Wilhelm kom i dansk eller rettere slesvig-holstensk tjeneste og blev gift med en søster til Frederik 6.s dronning.

Da hertug Frederik og hans hustru Frederikke Amalie (1757–1827) døde, valgte man at bisætte dem på Sønderborg. Slottet tilhørte på dette tidspunkt augustenborgerne, som må have godkendt det. Der er dog en markant forskel til den næsten sam-

Ill. 16: Våben – Beck.

tidige kiste for den fjerne slægtning Frederik Christian 2. af Augustenborg. På hertug Frederiks bruges den firleddede titel som hertug af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Beck i stedet for den formelle. Til gengæld rummer kisten et påsat hertugvåben med krone og Elefantorden (Ill. 16). Kronen påkalder sig interesse, fordi den faktisk har ikke tre men fem synlige perlebesatte bøjler ligesom den danske kongekrone. Det er den nye udformning af hertugkronen, som var ved at vinde frem i Tyskland og som kan opfattes som en slags symbolinflation.

Hertugindens kiste ligner modsat de øvrige kister for gifte kvinder slet ikke mandens, men det gør titulaturen i og med, at

hun betegnes som hertuginde af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Beck og født grevinde Schlieben.

Våbener og titler – en selektiv brug

Det mest slående ved brugen af heraldik i gravkapellet er dens begrænsede omfang. Af kisterne for de ti hertuger og elleve hertuginder, der var overhoveder for de forskellige hertughuse eller gift med sådanne, er det kun ni, der bærer våbener – og der er her argumenteret for, at våbenerne på den ene af kisterne er fejlplacerede. Deler vi det op i tidsperioder, ser vi tre mønstre. I de ældre generationer, som styrede områder i Slesvig, ser vi kun to eksempler på våbener, skønt disse hertuger i andre sammenhænge i høj grad brugte heraldik – vi kan blot nævne selve slotskirken, hvor Hans den Yngre og hans efterkommere bruger heraldik på orgelpulpitur, portalepitaflum og fyrstestol, men det gælder også andre sammenhænge. Men på kisterne har det åbenbart ikke været anset for vigtigt. Det er så meget mere bemærkelsesværdigt, som det hus Nordborg, der udgik fra en anden af hertug Hans den Yngres sønner, konsekvent bruger heraldik på deres kister, der i dag står i et gravkapel ved Nordborg kirke, men oprindelig blev bisat i Egen kirke lidt syd for. Heller ikke kroner brugtes i større omfang.

De tre første generationer af augustenborgere derimod brugte heraldik i rigt mål. Der er adskillige våbener på hertugernes og den ene hertuginde kiste. Selve det heraldiske program er dog enkelt, da det er samme våben, der gentages. Der ses en vis variation mellem brug af blot et skjold med

hertugkrone eller et våben med hjelme og hjelmtegn. Her er heraldikken dog interessant nok snarere mere markant i gravkapellet end i de spor, disse hertuger ellers har efterladt sig.

De sene generationer af augustenborgere opgiver igen at bruge heraldik på kisterne, dog bortset fra hertugkronen som bliver et fast element, og som får en forholdsvis fast form. Symbolsk fremhæver man derved mere rangen end dynastiet. Her er det den fremmede fugl, hertug Frederik af Beck, der bryder mønstret. Der kan være mange grunde til hans eller måske snarere hans søns ønske om at bruge våbenet. En grund kunne måske være, at denne linjes plads inden for dynastiet og dens tilknytning til landet var mindre selvfølgelig for folk, og at der derfor var større grund til at fremhæve den.

En inddragelse af kisterne med ugifte voksne og barnekisterne forstærker kun billedet. Kun én af disse, en barnekiste fra 1600-tallet, bærer det slesvig-holstenske hertugvåben. På alle de øvrige er det eneste mere visuelle værdighedstegn hertugkronen, der til gengæld ret konsekvent ses på indskriftpladerne fra omkring år 1700 og frem.

Vender vi os mod titulaturerne er der en vis variation, men dog et hovedmønster. De fleste af de hertuger, vi her har mødt, brugte den lange, formelle titulatur. Undtagelserne er alene Frederik Wilhelm af Augustenborg og Frederik af Beck. Af de to voksne, ugifte mænd i kapellet, finder vi igen den lange titulatur på Alexander Henriks kiste – ganske som på hans brødre Hans Christians og Ernst Günthers – mens prins Æmil (1722–86) fører samme kombinationstitel som sin bedstefar Frederik Wilhelm.

På kvindesiden ser vi derimod en mere kompliceret udvikling. Hans den Yngres hustruer tillægges alene en ganske kort titel, og det samme sker på kisterne for to ugifte døtre, hvis plader dog muligvis er senere. I de næste to generationer bruges den lange formelle titel, men derpå bliver hovedreglen tre- eller firleddede titler, om end den lange titel stadig forekommer, også for et par ugifte kvinder fra 1700-tallet. Et fast mønster er der altså ikke, men der er en tendens til, at kvindernes titulaturer er mindre formelle end mændenes.

Litteratur

- Carsten Porskrog Rasmussen, Inge Adriansen og Lennart S. Madsen (red.): *De slesvigske hertuger*, Aabenraa 2008
Danmarks Kirker, bd. 23, Sønderborg Amt, 1961
Otto Norn: *Dronning Dorotheas kapel på Sønderborg slot*, Sønderborg 1958

Hertig Johans *politiska* intentioner – Heraldikens bildspråk i maktsyfte

Av Tom C. Bergroth

TITLE: The political intentions of Duke John – Heraldic symbols manifesting power

ABSTRACT: Prince John, second son of King Gustavus Vasa, was appointed duke of Finland in 1556, the then south-west part of Finland. On 7th September 1557 a coat of arms was given him as Duke of Finland. The only surviving document is a copy of the original patent with the full description of the arms. There is no information nor documentation regarding the use of the arms by Duke John between 1557 and the early 1560's. After the death of king Gustavus Vasa in December 1560, a series of provincial coat-of-arms were created for funeral purpose and a new series of coat-of-arms for the Royal princes. The quartered shield has the three crowns in the 1st and a crowned lion over three streams sinisterbendwise in the 2nd field from the state coat-of-arms. In the 3rd and 4th fields are seen the provincial coat-of-arms of their dukedoms. The inescutcheon contains the arms of the Vasa dynasty. Duke John, who actually can have been the innovator of these new heraldic coats-of-arms, received himself a redesigned coat-of-arms, which today can be seen above the main entrance to the bailey of the Turku Castle and was used as his personal seal up to 1568 when he became King of Sweden.

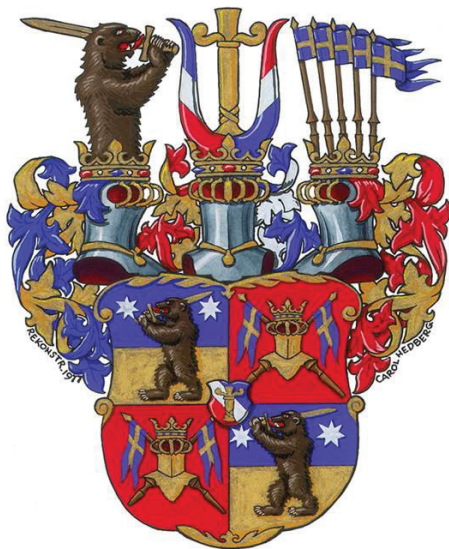
KEYWORDS: Sweden, Duke, Prince John, coat of arms of Finland.

AUTHOR INFORMATION: Senior curator Tom C. Bergroth, AIH, Turku Provincial Museum – tom.bergroth@turku.fi

Den tidigaste värdighetstiteln som förknippas med Finland är *hertig*, en titel som under medeltiden i Sverige främst gavs till endast medlemmar av kungahuset. Birger Jarls son Bengt var hertig av Finland 1284–91 och kung Magnus Ladulås' son Valdemar innehade titeln åren 1302–17. Bägge hörde till den s.k. Folkungäkten och förde därför i sina sigill ett lejon.¹ Norra [Satakunda] och Södra [Egentliga] Finlands vapen² var de

första regionala vapnen i Sverige, vilka blev fastställda och blasonerade den 7 september 1557.

För ett närmare studium av tillkomsten av de svenska landskapsvapnen och deras bildspråk hänvisas till fil.dr. Leif Tengströms doktorsavhandling "*Muschovitén ... Turcken icke olik.*" *Ryssattribut, och deras motbilder, i svensk heraldik från Gustav Vasa till freden i Stolbova I – II*, vilken är en imponerande

Ill. 1: Arvfursten Johans första vapen som hertig av Finland. Rekonstruktion av konstnären Carol Hedberg år 1997 efter vapenbeskrivningen av den 7 september 1557. I privat ägo. Foto: Martti Puhakka. *The first arms of Prince John as Duke of Finland. A reconstruction by the artist Carol Hedberg after the original description of the arms, dated 7th September 1557. Privately owned. Photo: Martti Puhakka.*

presentation av det heraldiska bildspråket och dess användning vid denna tid.³ En annan betydelsefull källa är också Hans Hildebrands första sammanställning från år 1887 av befintliga källor.⁴

Knut Pipping och Leif Tengström har bevisat att det måste ha funnits en enhetlig tanke bakom den äldre och yngre landskapsvapenserien. Den äldre serien skapades med undantag av för Dalarnas, Södra och Norra Finlands vapen till Gustaf Vasas begravning. Den yngre serien tillkom dels genom Erik XIV:s ändringar år 1567 för Västergötland,

Närke och Värmland⁵ och de förändringar som Johan III lät göra i landskapsvapnen inför sin kröning i juli 1569. Fyra av de centrala landskapsvapnen – Södermanland, Östergötland [östan Stång], Östergötland [västan Stång] och Västergötland – fick i den äldre serien *ett majestätiskt djur*, lejon eller grip, i sköldemärket och två andra centrala landskap, Uppland och södra Finland, fick *en maktsymbol*. De mera perifera landskapen fick typiska nordiska djur, Öland en hjort, Dal en tjur, Värmland en bäver, Gästrikland en älg, Hälsingland en bock, Medelpad en järv, Ångermanland en lax, Västerbotten en ren, Österbotten en mård, norra Finland en björn och Tavastland en lo. Fem landskap, av vilka fyra var gränslandskap, fick krigiska vapen: Dalarna och Närke två korslagda armborstpilar, Savolax en skyterbåge och Karelen två mot varandra med sidovapen huggande beväpnade armar.⁶ Mönstret kan ses som genomtänkt. Djursymbolerna hade betydelse för landets försörjning, och dessa hade i detalj beskrivits av Olaus Magnus i *Historia om de nordiska folken*. De enskilda vapendjuren är inte att uppfatta som typiska just för ett landskap, utan skall ses som en helhet, *en serie* av djur, vilka är typiska för landet.⁷

De svenska landskapsvapnen blev fastställda inför Gustaf Vasas liktåg från Stockholm till Uppsala i december 1560. Ålands vapen däremot tillkommer först år 1569, troligen i samband med Johan III:s kröning.⁸ Beträffande dessa så antas hertig Johan, som var intresserad av heraldik, ha stått för komponeringen, möjligen i samråd med Anders Larsson Målare.⁹ Han hade ansvaret för sin fars begravning, vilket Erik Jöransson Tegel

Ill. 2: Arvfursten Johans andra vapen som hertig av Finland. Hugget i sten av Antonius Timmerman 1561 eller 1562. Infogat ovanför porten till förborgen på Åbo slott. Foto: Åbo landskapsmuseum/Martti Puhakka.

The second arms of Prince John as Duke of Finland. Carved in stone by Antonius Timmerman in 1561 or 1562. Inserted above the gate to the bailey of Turku Castle. Photo: Turku Provincial Museum/Martti Puhakka.

skriver om i anslutning till förberedelserna för Gustaf Vasas begravning.¹⁰

En svensk vapenbok från år 1562¹¹ finns som handskrift i Bibliothèque Nationale i Paris. Kung Erik XIV:s riksvapen eller s.k. pretensionsvapen, vilket upptar Danmarks och Norges vapen, tillkom efter det den danske kungen införlivat trekronorsvapnet i sitt riksvapen.¹² Förhållandet till Danmark var ansträngt sedan Gustaf Vasas dagar. Kungen av Danmark hade tagit in i sitt riksvapen 'tre kronors-vapnet', vilket använts av unionskungarna. Det betraktade svenskarna som 'sitt vapen'. Erik XIV införlivade i rent propagandasyfte i en kvadrerad sköld såväl de

Ill. 3: Hertig Johans sigill på ett brev till kung Fredrik II av Danmark, daterat den 8 september 1568. Danska Rigsarkivet/Foto Ronny Andersen.

The seal of Duke John on a letter to King Frederik II of Denmark, dated 8 September 1568. Photo: Danish State Archives/Ronny Andersen.

tre leoparderna (4. fältet) från Danmark och det norska lejonet (2. fältet). Med detta markerades en rent politisk tanke, ett återskapande av unionen och läggandet av Danmark och Norge under Sverige.

Riksvapnet torde ha använts första gången i augusti 1561 i ett sigill.¹³ I samma handskrift avbildas även hertig Johans, hertig Magnus' och hertig Karls vapen¹⁴ krönta med en hertigkrona. I samtliga dessa vapen utgörs 1. och 2. fältet av trekronorsemblemet och folkungalejonet (Ill. 3). Alltså var Johan inte ensam om att hänsyfta till sin börd och succession till tronen genom att införliva två fält ur stora riksvapnet. Och, dessa hertig-

vapen bör ha varit godkända av kung Erik XIV före de togs i bruk. Erik XIV torde ha haft liksom brodern Johan ett intresse av det heraldiska bildspråket och dess betydelse. Det är därför intressant att notera att i bouppteckningen efter Erik finns ingen *heraldisk* litteratur förtecknad.¹⁵ Benämningen storfurstendöme kan ses som en heraldisk värdighet motsvarande de för ett hertigdöme och grevskap, vilka tillerkändes landskap. Det understryker det dåvarande Finlands geografiska enhet men någon konkret betydelse hade det inte. Titulaturen *storfurste av Finland* använde Johan första gången först i augusti 1577.¹⁶

Men intentionen var att de fyra sönerna Erik, Johan, Magnus och Karl skulle ha likvärdiga hertigvapen.

Av sin far, kung Gustaf Vasa erhöll Johan ett vapen enligt beslut av den 7 september 1557 i egenskap av arvfurste och hertig av Finland (*Ill. 1*). Till dennes hertigdöme kom att höra till en början Åbo slottslän, Kymmenegårds län och Kastelholms slottslän. Senare tillfogades Raseborgs slottslän. Hertigdömet omfattade de nuvarande landskapen Egentliga Finland, Satakunda och Åland samt västra delen av Nyland. Originalet har gått förlorat men i en bevarad kopia eller s.k. avskrift är rutan där Johans vapen borde vara inmålad tom. Inget sigill med detta hertigvapen har påträffats, vilket Leif Tengström konstaterar i sin presentation av Johans hertigvapen.¹⁷

I vapenbrevet definieras vapenbilden, en kvadrerad sköld med ett hjärtvapen. I första och fjärde fältet ses vapnet för norra Finland, en upprätt stående björn i ett delat fält av blått och guld. Björnen håller ett silversvärd

i sin ram och figuren beledsagas på bägge sidor av en sju-uddig silverstjärna. I det andra och tredje fältet finns södra Finlands vapen med en krönt torneringshjälm av guld på två korslagda lansar av guld i ett rött fält. Vid lansarna är fästade blågula, tvåflikiga korsflaggor, fänikor. Det förstnämnda gällde norra Finland och Kumogårds län, det senare södra Finland, Raseborgs län och Åland. Norra Finlands vapen får en förnämligare placering än Södra Finlands vapen, troligen, som Leif Tengström och Knut Pipping anför, för att Åbo slott (*Domus regia castrum*) låg i norra Finland.¹⁸ Skiljegränsen mellan norra och södra Finland ansågs vid denna tid vara Aura å. I hjärtskölden ses Gustaf Vasas vapen, en balkvis i blått silver och rött delad sköld belagt med Vasaättens stormvase av guld. Vapenskölden kröns av tre hjälmar i vilka fältens motiv upprepas. Valet av tre hjälmar är givetvis för att skilja det från övriga adelsvapen och manifesterar en kunglig person. Fadersvapnet i hjärtskölden anspelar givetvis på det svenska kungahuset.

Norra Finlands vapen har riksvapnets tinkturer – blått och guld – och huvudemblemet är en björn med ett draget svärd. Att det är just björnen som blir huvudemblemet kan hänföras till Olaus Magnus' *Historia om de nordiska folken*. I den adertonde volymen handlar elva av 47 kapitel om björnen – *Ursus arctos*.¹⁹ En intressant detalj är att björnen för ett *rakt europeiskt* svärd i högra ramen vilket gör att det inte kan förväxlas med t.ex. en asiatisk björn. Finlands björn kan ses som kämpen mot det asiatiska våldet. Inför Johans och Katarinas bröllop i Vilna skrev Henricus Mollerus [Hessus]

Ill. 4: Åbo slotts förborg med huvudingången ovanför vilken vapnet sitter. Foto: Tom C. Bergroth.
The bailey with the main entrance of Turku Castle above which the arms are placed. Photo: Tom Bergroth.

två hyllningskväden till deras ära, bl.a. dikten *Aulaeum Gratiarum*.²⁰ Däri talar han om Polens krönte örn och Finlands svärd-bärande björn, den sistnämnde såsom fridfull till naturen, men med hänvisning till moskoviten, varnar Mollerus för att man inte skall reta björnen.²¹ I dikten talas om att Norra Finlands björn i Viborg gav moskoviten ... *dödliga sår med den långa, vässade lans*, d.v.s. glaven i Södra Finlands vapen. Den krönte tornerhjälm i Södra Finlands

vapen har två korslagda glavenstakar med den blågula korsflaggan. Stridslansarna är en del av de ridderliga element som den heliga Birgitta i andra bokens sjätte kapitel i *Himmelska uppenbarelser* kallar "den gudliga viljans hjälmar och dygdernas vapen."²² Som Tengström påvisar har vid formgivningen av hertigvapnet funnits medeltida urkunder, vars beskrivna förebilder man valt att använda sig av i det heraldiska bildspråket för att markera en kamp mot öst, m.a.o. Ryssland.

När Gustaf Vasa avled år 1560 företog Johan en ändring av vapnet så att i de två övre fälten placerades Sveas och Götalands vapen medan i de nedre fälten bevarades Egentliga Finlands och Satakunda vapen, men nu i omvänd ordning. Som hjärtsköld Vasavapnet som Gustaf Vasa hade antagit på 1520-talet (Ill. 2). Hertig Johan återvände till Åbo i augusti 1561 efter Eriks kröning den 29 juni 1561 och det var troligen strax därefter som Antonius Timmerman fick uppdraget att skapa det nya hertigvapnet, vilket sattes upp över huvudingången till Åbo slotts förborg (Ill. 4). Vad ville Johan med vapnet? Dels markera samhörigheten och successionsrätten till Sveriges krona, men troligen även behovet att 'markera' sin bördsställning inför giftermålet med Katarina Jagellonica den 4 oktober 1562. Det var viktigt att i det dåtida heraldiska bildspråket manifesteras att man var mera än bara en hertig över en landsdel. Att brodern, kung Erik XIV ville suveränt styra utrikespolitiken är ett känt faktum. Det nya vapnet kom inte till någon längre användning för redan den 12 augusti 1563 kapitulerade Johans trupper inför Erik XIV:s och hertigparet hamnade i fängelse.

Brevet innehåller även bestämmelser angående vapnets användning. Hertigen jämte hans rätta livsarvingar skulle, jämte sitt medfödda fadernevapen (= vasen) föra Finlands vapen som sköld, vapen och sköldemärke i alla furstliga, ärliga och ridderliga saker och handlingar, till skämt och allvar, i krig och tornei, med kämpande, stickande, rännande och fåktande, likaledes på mynt, i insegel, petschaft, klenoder, lansar, fänikor, målningar, på paulun och begravingar.²³

Detta vapen har inte bevarats i någon form annat än som ett sigill i Sveriges riksarkiv. I början av 1560-talet och senast år 1562 föreligger en variant av vapnet, skapat av Antonius Timmerman ovanför portalen till förborgen på Åbo slott. Nytt här är de tre kronorna, vilket introducerades av Albrecht av Mecklenburg i det svenska riksvapnet år 1364 samt, det krönte lejonet över tre ginbalkvis ställda strömmarna, symbolen för Folkungaätten, vilken regerade i Sverige 1250-1363. Hertig Magnus' vapen kan skådas över porten i Vadstena slott, hugget 1563. Vapnet innehåller delvapen för Östergötland, Västansång och Dalsland. Hertig Karls vapen finns över porttornet i Nyköpings slott, troligen från 1570-talet.

Politik

Kriget mot Ryssland bröt ut år 1555, vilket slutade med fred år 1557. På grund av kriget beslöt Gustaf Vasa att skapa ett hertigdöme med en ansvarig ståthållare, vilket skedde den 27 juni 1556. En motsvarighet till Rysslands ståthållare i Novgorod. Ryssland angrep Estland och Livland i början av år 1558. Johan såg chansen att utöka sitt hertigdöme

geografiskt över Finska viken. Diplomatiska förbindelser, under ledning av Johans rådgivare Henrik Klasson Horn, började etableras med Reval (Tallinn) år 1560 där Johan försökte att få staden under sitt beskydd, en plan som Gustaf Vasa stoppade. När Erik XIV besteg tronen tillkom de s.k. Arboga-artiklarna vari hertigdömenas enskilda makt inskränktes och undersåtarnas tillgivenhet inte fick skada kungadömet. Johan fick därmed inte ens sammankalla adeln i sitt hertigdöme utan särskilt tillstånd. Erik XIV skulle i sin tur 1561 ta upp Johans planer och Horn fick samma år inlöst Revals borg av polackerna. I anslutning till sin kröning infördes även efter engelsk förebild värdigheterna av greve och friherre som komplement till hertigtiteln. Dessa värdigheter medförde dock inga länsrättigheter.

Johan såg Ryssland som huvudfiende och började plädara för ett förbund mellan Sverige-Finland och Polen, där han fick stöd av särskilt den finska adeln. Erik skulle dock förklara Polen krig i Baltikum och förbjöd mer eller mindre Johan att planera ett polskt giftermål med kung Sigismund I:s dotter. Johans planerade frieri var avsiktligt och han hoppades genom detta giftermål att bli kompenserad för de rättigheter han förlorat genom Eriks beslut. Ett äktenskap med en polsk prinsessa hade faktiskt redan diskuterats under Gustaf Vasas sista år. I anslutning till bröllopet fick Sigismund ett lån på 120 000 riksdaler mot pant av sju livländska borgar, vilka befann sig strax söder om de av Erik erövrade områdena. Detta avtal med Polens kung var egentligen helt i strid med Sveriges pågående krig mot landet. Sonen Sigismund August plädade starkt för att

Johan skulle göra sig självständig från Sverige men såg sig dock som en svensk vasall. I anslutning till sina något motsträvt framförda 'gratulationer' till brodern Johan med anledning av bröllopet krävde Erik att Johan nu måste välja mellan Polen och Sverige. Ständerna inkallades till Stockholm för ett möte den 1 juni 1563 där Johan skulle försvara sina handlingar. Johans främste rådgivare, Henrik Klasson Horn och Herman Fleming manade till en uppgörelse, men då Johan i stället började handla gentemot brodern gick dessa över till Eriks sida. Kriget mot Danmark, Polen och Ryssland hade ett syfte, nämligen att lägga den ryska handeln under svenskt beskydd. All handel skulle gå via Reval, Viborg och Helsingfors. Narva blev en förbjuden stad för utländska handelsfartyg.

Johan och Katarina fängslades och fördes till Gripsholms slott där de skulle vistas i nära fyra år. Under Eriks sinnessjukdom på hösten 1567 utverkades Johans frigivning i oktober samma år, varefter underhandlingar upptogs om hertigens återinsättande i sina rättigheter. I danska riksarkivet²⁴ finns brev från Johan till Frederik II, vilka visar att han använde sitt sigill som Sveriges arvfurste, regent och föreståndare samt hertig av Finland ännu år 1568 innan han den 30 september formellt blev kung av Sverige (Ill. 3). Hans kröning ägde rum i Uppsala den 10 juli 1569.

När Johan III tillträdde år 1568 så avslutades kriget mot Polen av sig självt, men fred med Danmark erhöles först år 1570 utan gränsförändringar. Härvid tvingades Sverige lösa in Elfsborgs fästning. Kriget mot Ryssland skulle fortgå ända till efter Johans död

1592, men ett slags temporär fred uppnåddes år 1583, och vid freden i Teusina 1593 upprättades den första egentliga, regelrätta gränsdragningen mellan Sverige och Ryssland.

Leif Tengström sammanfattar heraldikens betydelse under denna tid genom att påvisa att Gustaf Vasa med skapandet av en centraliserad förvaltning banade väg för en *propagandisk heraldik* för den nationella kungamakten. Det var av statsintresse för såväl Erik XIV som Johan III, och såväl Karl IX som Gustaf II Adolf fann det angeläget att föra denna tradition vidare, givetvis anpassad till den vid varje enskild tidpunkt rådande allmän- och kulturpolitiska situationen.²⁵

Källor

Rigsarkivet, Danmark

Tyske Kancelli, Udenrigske Afdeling 1534–1771.

Sverige: Breve fra medlemmer af det svenske kongehus. Kong Gustaf I Vasa 1559–1560, 78-3 – 78-4.

Litteratur

Carol Hedberg: "*Finlands första vapen*", Heraldica Fennica, Espoo 1978

Petteri Järvi: *Två vapensköldar på Åbo slott*, Åbo, Åbo landskapsmuseum, årsbok 65/2001, Turku 2002

Ivar Schnell: *De svenska landskapens vapen under 1500-talet*, Meddelanden från Riksheraldikerämbetet IX 1940, Malmö 1941

Leif Tengström: "*Muschovitén ... Turcken icke olik.*" *Ryssattribut, och deras motbilder, i svensk heraldik från Gustav Vasa till freden i Stolbova I – II*, Jyväskylä Studies in the Arts 55, Jyväskylä 1997

Noter

- 1 Reinhold Hausen: *Finlands medeltidssigill*, 1900.
- 2 Egentliga Finlands och Satakundas sköldemärken ingick som symboler för "Södra Finland" och "Norra Finland" i hertigdömet Finlands vapen. Som *egentliga landskapsvapen* blev dessa kännetecknande först fr.o.m. mitten av 1800-talet.
- 3 Leif Tengström: "*Muschovitén ... Turcken icke olijk.*" *Ryssattribut, och deras motbilder, i svensk heraldik från Gustav Vasa till freden i Stolbova I-II*, Jyväskylä Studies in the Arts 55, Jyväskylä 1997.
- 4 Hans Hildebrand: *De svenska landskapsvapen*, Antikvarisk tidskrift för Sverige, del 9, Heraldiska studier II.
- 5 Här bibehölls endast Värmlandsvapnets nyskapelse.
- 6 Tengström, a.a. del II, ss. 9–11.
- 7 Tengström, a.a. del II, s. 11.
- 8 K. A. Bomansson: *Finlands landskapsvapen*, Historiallinen arkisto, volym 10, Helsingfors 1889.
- 9 Tengström, a.a. del II, s. 9.
- 10 Tengström, a.a. del II, s. 9.
- 11 Carl Nordenfalk: *En svensk vapenbok från år 1562. Ett nytt dokument till de svenska landskapsvapnens äldsta historia*, Meddelanden från Riksheraldikerämbetet IX 1940, Malmö 1941.
- 12 Se vidare G. Landberg: *De nordiska rikena under Brömsebroförbundet*, Uppsala 1925.
- 13 Nordenfalk 1941, s. 84.
- 14 Bibl. Nat. Lat. 18410, fol. 3a, 4a och 5a.
- 15 Se handlingar rörande Skandinavians historia, volym 27, s. 380.
- 16 Tengström, a.a., del II, s. 104.
- 17 Tengström, a.a. del II, ss. 134–36.
- 18 Tengström, a.a. del II, s. 41.
- 19 Se vidare Tengström, a.a., del II, ss. 41–42.
- 20 *Avleaum Gratiarum. Ursus Finlandicus, Aquila polonica. In honorem illustrissimorum, ac potentissimorum ...*, Regiomonti Burvssiae [Königsberg] 1562.
- 21 Tengström, a.a., del II, ss. 41–42. Mollerus var knuten till det svenska hovet åren 1557–60.
- 22 Tengström, a.a., del II, s. 131.
- 23 Hildebrand 18XX, a.a. s. 43.
- 24 DRA 301 Tyske Kancelli, Udenrigske Afdeling 1534–1771. Sverige: Breve fra medlemmer af det svenske kongehus. Kong Gustaf I Vasa 1559–1560, 78-3 – 78-4. Brev och avskrifter av eller koncept till svarskrivelser från kung Johan III till Frederik II 1568–70.
- 25 Tengström, a.a. del II, s. 7.

Den ”siste” svenske hertigen Karl Filip och hans vapen

Av Eric Bylander

TITLE: The ”last” Swedish Duke Karl Filip and his coat of arms

ABSTRACT: The Swedish duke Karl Filip (1601–1622) has been called ”the last [Swedish] duke”, since he was the last duke having executive authority over a Swedish duchy. After him duke (Swedish: hertig) has merely been a courtesy title in Sweden. Karl Filip’s father King Karl IX conferred his duchy of Södermanland, Närke, and Värmland (three different Swedish provinces) on Karl Filip in 1609. Due to his youth Karl Filip was never declared fully legally competent before he died, so his mother Queen Kristina (of Holstein-Gottorp) administered the duchy on his behalf. In the last years of his short life Karl Filip became more involved in administering his duchy. In his correspondence he then used a seal with a coat of arms fully corresponding to, but not being the same as the one his father had used as a duke.

KEYWORDS: Duke Karl Filip (1601–1622), duchies, coat of arms, Sweden

AUTHOR INFORMATION: Eric Bylander, Associate professor (Docent), LL.D. (Jur. dr), B.A. (Fil. kand.), Uppsala University, Sweden, eric.bylander@jur.uu.se

Inledning

När den svenske arvfursten hertig Karl Filip avled i Narva den 25 januari 1622 innebar det inte endast slutet på hans liv utan också slutet på bruket av egentliga hertigdömen i Sverige.¹ Vid hans död ”hemföll”, alltså återgick, hans hertigdöme till kronan. De landskapsanknutna hertigvärdigheter som därefter har förlänats av svenska regenter har endast varit titulära.² Mot denna bakgrund har Karl Filip kallats ”den siste hertigen”.³

Karl Filip, född den 22 april 1601 på Revels slott, var vid sin bortgång inte var mer än 20 år gammal och hade då inte ens hunnit myndigförklaras.⁴ Det förklarar att hans liv och gärning inte är särskilt välkända, trots att han under sin korta levnad bland annat kom att nomineras som tsar av Ryssland. Därmed är det på sin plats att inleda denna framställning med några ord om Karl Filip i allmänhet innan den, med fokus på honom, inriktas på skillnaden mellan egentliga her-

tigdömen och titulära hertigdömen i Sverige samt det vapenbruk som förekom i anslutning till det hertigdöme som återgick till kronan år 1622, *Södermanland, Närke och Värmland*.

Arvfurste Karl Filip av Vasa

Orter och data för början och slutet på Arvfursten Karl Filips liv har redan framgått. Att han såväl inledde som avslutade sitt liv utom Sveriges nutida gränser, inom gränserna för det som idag är Estland, är betecknande för det dåtida Stormaktssverige, där Östersjön kom att bli något av ett svenskt, förvisso svår försvarat, "Mare nostrum". När Karl Filip föddes var hans far, Karl (1550–1611) – som genom testamente upprättat av dennes far konung Gustav (I) Vasa (1496–1560) var hertig till Södermanland, Närke och Värmland – riksföreståndare.⁵ Som sådan regerade han i praktiken över det svenska riket med full kunglig myndighet; i augusti 1603 antog han kungatiteln som Karl IX. På grund av dynastiska konflikter och utrikespolitisk oro kom kröningen att dröja till riksdagen i Uppsala i mars 1607.

Det kan noteras att Karl IX fortsatt var innehavare av sitt hertigdöme (dåförtiden benämnt furstendöme) såväl efter 1603 som efter 1607. Att han på en medaljong gjuten efter kröningen (Ill. 1) benämns "CAROL DVX" ("Karl hertig" på latin) följt av sin kungatitel behöver därför inte, som antagits, ha berott "af gammal vana eller av misstag" utan det kan ha varit fullt medvetet och i alla händelser inte felaktigt som "hertig-titeln [- -] bibehållits jemte den kongliga."⁶ Det har, troligen med rätta, gjorts gällande att

Ill. 1. Gustav Adolf och Karl Filip på en samtida medaljong, troligen 1607.
Gustav Adolf and Karl Filip on a contemporary medallion, probably 1607.

Karls fortsatta bruk av sitt hertigsigill "ända till kröningen [- -] torde ha varit ett utslag av hans taktiska och avvaktande hållning i en politisk brytningstid."⁷

Karl Filip var yngre bror till sedermera konung Gustav (II) Adolf (den store; 1594–1632). Deras mor, Kristina av Holstein-Gottorp (1573–1625), stod sin yngste son Karl Filip mycket nära och fick stort inflytande över honom.⁸ Sedan Karl Filip redan 1610, under den stora oredan, hade kommit på tal som Rysslands tsar var det på grund av Kristinas motvilja mot att låta honom resa som han anlände till Viborg först sommaren 1613. Det var flera månader efter det att Mikael Romanov hade valts till tsar och därmed inlett sin dynastis mer än 300-åriga tid på den ryska tronen. Efter faderns död 1611 hylades Gustav II Adolf som konung och han myndigförklarades samma år men kröntes först 1617. Inför kröningen behandlades frå-

gan om Karl Filips myndigförklaring men han förblev formellt omyndig ända till sin död. Han gifte sig 1620 i hemlighet med Elisabet Ribbing, med vilken han kort efter sin död i fältsjuka 1622 fick dottern Elisabet Carlsdotter (Gyllenhielm; 1622–1685).

Karl Filips hertigdöme

Gustav Vasa återupptog det medeltida bruket med förläningar av hertigdömen för att trygga sönernas försörjning men också för att säkra arvrikets bestånd.⁹ Karls storebröder Erik (XIV; 1533–1577), Johan (III; 1537–1592) och Magnus (1542–1595) hade alla tilldelats hertigdömen.¹⁰ Efter de förvecklingar som följde på avsättningen av Sigismund (brodern Johans son) som svensk konung 1599 lät Karl (IX) reglera tronföljdsordningen genom en ny arvförening som stadfästes vid riksdagen i Norrköping 1604. Sigismunds halvbror, hertig Johan av Östergötland (1589–1618), som skulle kunna kallas "den näst siste (svenske) hertigen", avsade sig i detta sammanhang sina anspråk på kronan. Genom arvföreningen medgav ständerna att Karl Filip skulle komma att få sin fars hertigdöme Södermanland, Närke och Värmland.¹¹ Sigismund (1566–1632), som var Polens kung (som Sigismund III, från 1587), erkände aldrig Gustav II Adolf som legitim konung, utan ansåg att denne rätteligen skulle betitlas "hertig av Södermanland".¹²

De "underhållsländer" hertigdömena (under namn av furstendömen, förläningar eller län) kom att utgöra bröts inte ut ur det svenska riket men i praktiken kunde hertig Karl och efter honom Karl Filip – genom änkedrottningen Kristina som förmyndare

– hävda i det närmaste full kunglig myndighet över sitt hertigdöme vad gällde förvaltning och inrikespolitik.¹³ Gustaf Vasas testamente från 1560 lämnade förhållandet mellan konungen och hertigarna tämligen oklart. Bestämt framhölls endast förbudet för hertigarna att sälja, bortpanta eller avstå någon del av sina förläningar. För övrigt erhöll hertigarna sina län, alltså hertigdömen, "alldeles såsom Gustaf dem på kronans vägnar själf innehaft med deras skillnad och gränser, platt intet undantagande". Hertigdömena skulle gå i arv på manssidan – utslöcknade denna, skulle länet återgå till kronan. Hade inte Karl Filips liv blivit så kort eller hade han efterlämnat någon legitim, manlig arvinge kan det tänkas att dessa förhållanden på sikt skulle ha kunnat få allvarliga konsekvenser.¹⁴

I Hertig Karls testamente 1605 uttalades bland annat: "så skall vår yngre son hertig Karl Filip behålla vårt furstendöme alt slätt tillhopa."¹⁵ Den direkta grunden för Karl Filips rätt till faderns hertigdöme kom dock att utgöras av ett donationsbrev daterat den 12 december 1609.¹⁶ När Karl Filip vid Karl IX:s död 1611 övertog sin faders hertigdöme var det med något ändrade gränser men det betecknades ännu Södermanland, Närke och Värmland.

Landskapen och hertigdömena

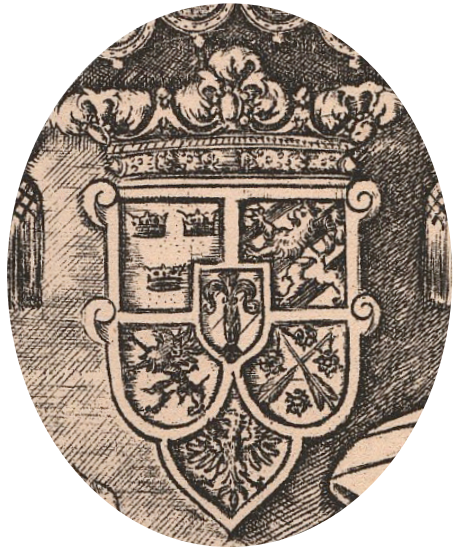
Många av de svenska landskapen – däribland de tre nyssnämnda – fick etablerade vapen först på 1560-talet. Riksantikvarien Hans Hildebrand har dristat sig att kalla dessa vapen "en heraldisk fiktion" med hänvisning till att de "icke från början vart för sig tillhört

Ill. 2. Hertig Karl (IX), gravyr av H. Nützel 1596 i dess helhet.
Duke Karl (IX), engraving by H. Nützel 1596 complete. Ur/from Wrangel (1906) pl. 9.

som eget område någon furste, som fört vapen och vars vapen kunde överflyttas på området"; han menar dock att fiktionen i någon mån kan "försvaras därmed, att det var den tiden sed, att [...] åt konungasöner giva ett eller flera landskap som styrelseområde."¹⁷ Att kräva en personkoppling av detta slag för att betrakta ett vapen som en heraldisk realitet (vad det nu kan anses innebära) ter sig märkligt. I alla händelser har en sådan koppling med tiden kommit att finnas för de landskap som är aktuella här. Denna koppling kan ha betydelse för vad som betraktas som *ett* hertigdöme.

Landskapen indelades, för att på nytt tala med Hans Hildebrand – som här nog är mer rätt ute – "med en viss godtycklighet", i sådana som utgjorde ett hertigdöme (latin: *ducatus*) och sådana som utgjorde ett grevedöme eller grevskap (latin: *comitatus*).¹⁸ Enligt denna indelning var Södermanland ett hertigdöme medan både Värmland och Närke var ett grevedöme. Indelningen var dock inte bestämmande för beteckningen på en samlad förläning som den Karl och efter honom Karl Filip innehade. Landskapen i fråga löd under *en* hertig och behandlades tydligtvis därigenom som *ett* hertigdöme. Att de behandlades som en enhet kopplad till hertigen framgår av titulaturen, där endast hertig-, inte grevetiteln synes ha förekommit. Behandlingen som en enhet framgår också av den ordning i vilken landskapsvapnen nämns i olika vapenförteckningar; landskapen som ingick i de olika hertigarnas hertigdömen nämndes tillsammans gruppvis i ordning efter hertigarnas rang, inte efter de betecknade landskapens inbördes ställning.¹⁹

Ill. 3. Hertig Karl (IX), gravyr av H. Nützel 1596 i detalj.

Duke Karl (IX), engraving by H. Nützel 1596 in detail. Ur/from Wrangel (1906) pl. 9.

Vapenbruk i anslutning till hertigdömet

I det vapen Karl förde som hertig – och som Karl Filip, enligt vad vi återkommer till, fullt ut kom att ta över – ingick Vasaättens vapen med "vasen" som hjärtsköld. Förutom riksvapnets Svea- och Göta-sköldar med tre kronor och (folkunga)lejonet (i första respektive andra fältet) ingick de tre landskapsvapnen med Södermanlands grip, Värmlands örn samt Närkes pilar och rosor (i vad som får uppfattas som tredje, fjärde respektive femte fältet). För överensstämmelse med ordningen i gängse titulatur borde Värmland komma sist, vilket bör ha varit avsikten, jfr Ill. 4.²⁰ De ingående vapnen var inte på något

Ill. 4–5. Mynt präglat för Hertig Karl (IX).
Coin minted for Duke Karl (IX). Söderköping 1587.
Foto: Magnus Wijk, Myntauktioner i Sverige.

sätt förändrade till markering av att de symboliserade förläningar men det var heller inte att vänta. Att delar av Västergötland och Västmanland också ingick i hertigdömet återspeglades inte i dess vapen.

Den utformning av hertigvapnet som bland annat möter oss på en gravyr av Hieronymus Nützel från 1596 (Ill. 2–3),²¹ är intressant genom att utbuktningar markerar att tre olika landskapsvapen samsas om utrymmet i hertigvapnets nedre hälft. Denna utformning behöver nu inte betyda någonting särskilt utan kan ha rent dekorativa skäl,²² men den är onekligen ägnad att markera de betecknade landskapens relativa självständighet i förhållande till varandra. Indelningen för tankarna till ”skillnad och

gränser” enligt Gustaf Vasas testamente, som har berörts ovan. Ännu mer markerat är indelningen på ett 2-marksmynt präglat i Söderköping för hertig Karl 1587. De sex olika vapen som tillsammans bildar hans hertigvapen återges där ett och ett med Vasavapnet i mitten omgivet av de övriga fem i ordningen Svea, Göta, Södermanland, Närke och Värmland, alltså i överensstämmelse med den vanliga titulaturen (Ill. 4–5).²³

På Nützels gravyr ser vi hertig Karl åtföljd av hertigvapnet men dessutom av vapen för övriga svenska hertigdömen och grevskap, vilket markerar Karls ställning av riksföreståndare. De rangkronor som brukas i hertigdömenas fall motsvarar den typ av kronor som kommit att bli etablerad som svenska grevliga kronor, medan de som brukas i grevskapens fall motsvarar den typ av kronor som kommit att bli etablerad som svenska friherrliga kronor.²⁴ Storfurstendömet Finlands vapen har, som sig bör, en bygelkrona. Den rangkrona som brukas på Karls hertigvapen motsvarar den typ av kronor som kommit att bli etablerad som (obetitlad) adlig krona men på 1760-talet beskrivs av Carl Uggla som gängse krona för ”Hertiglige”.²⁵

”Efter Karl IX:s död upphörde sörmalandsvapnets, så att säga individuella liv, och det blev ett landskapsvapen bland många andra”, har landsantikvarien Ivar Schnell gjort gällande i en framställning om Sörmalands vapen.²⁶ Man kan uppfatta det som att han då förbiser att Karl Filip övertog sin fars hertigdöme men så är knappast fallet utan uttalandet måste förstås i ljuset av hertig Karls omfattande användning av sitt hertig-

Ill. 6. Avtryck från signet för Hertig Karl (IX), 1591.
Imprint from signet for Duke Karl (IX), 1591. Foto:
Eric Bylander.

vapen i olika sammanhang. Som Schnell uttrycker saken: "av dessa tre områdets vapenbilder lät Karl sammansätta ett hertigvapen åt sig, som han begagnade närhålst [sic!] ett lämpligt tillfälle bjöds."²⁷ En framställning om Karl Filips hertigvapen kommer på grund av dels detta, dels Karl Filips korta levnad till mest att behandla faderns vapenbruk. Den jämförelse som låter sig göras och som visar på vapnets övergång från far till son är bruket av vapnet som sigill i korrespondens.

Under sin levnad använde Karl (IX) flera olika sigill,²⁸ varav flertalet med ett textomgivet vapen, som liknar det man finner på gravyren från 1596 men i en något mer sammanhållen sköld med tidstypiskt kartuschornamenterade kanter.²⁹ Ett exempel är den handsignet som satt avtryck på bland annat en *Instruction*, given Nyköping den 19

Ill. 7. Avtryck från signet för Hertig Karl Filip, 1619.
Imprint from signet for Duke Karl Filip, 1619. Foto:
Eric Bylander.

oktober 1591 (Ill. 6).³⁰ Avtrycket är endast 18 millimeter i diameter från textens ytterkanter. Den vid sidan av kronan börjande och slutande omskriften lyder: CAROLUS . D(EI) . G(RATIA) . SVDERM(ANNIAE) . & (c) . DVX,³¹ alltså latin för, i oförkortad lydelse på svenska: *Karl av Guds nåde, Södermanlands etcetera hertig*. I ett större hertigsigill från 1579 får även Närke och Värmland plats i omskriften.³²

Motsvarande vapen men i större format (den yttre ringens diameter är 39 millimeter) finner vi i hertig Karl Filips sigill. Trots överensstämmande vapen och titulatur synes han inte ha övertagit en sigillstamp från sin far utan ha haft en egen. Ett exempel på sigillens användning finner man på ett brev dagtecknat Stockholm den 22 juni 1619 (Ill. 7).³³ Omskriften lyder (kontrollerat mot andra motsvarande avtryck): CAROLUS

Ill. 8. Avtryck från signet för Hertig Karl Filip, 1621. *Imprint from signet for Duke Karl Filip, 1621.* Foto: Emre Olgun, Riksarkivet

PHILLIPVUS D G REG SVEC PP DUX SVD NER ET VER, alltså latin för, i oförkortad lydelse på svenska: *Karl Filip av Guds nåde, Kunglig svensk arvprins, Hertig av Södermanland, Närke och Värmland*. Här anges således den kompletta hertigtiteln i enlighet med faderns större hertigsigill från 1579.

Utöver hertig Karl Filips sigillavtryck av nämnda typ har det endast framkommit ett annat avtryck av vad som torde vara hertigens signetring (Ill. 8). Brevet, på vilket det enda mig kända sådana avtrycket finns,³⁴ är skrivet när Karl Filip – mot sin moders uttryckliga vilja – befann sig tillsammans med sin broder konung Gustav II Adolf i fält. Det är daterat Riga den 18 september 1621, vilket är endast två dagar efter brödernas intåg i staden efter deras lyckade belägring som hade pågått sedan den 14 augusti samma år. På grund av sin storlek är avtrycket något

svårtytt men vapnet synes fullt ut motsvara vad som har beskrivits ovan. Skölden (4,5 mm hög och 5 mm bred) som är krönt med hertigkrona finns inom en åttkantig ram (9 mm hög och 7 mm bred). Därtill återfinns ovanför hertigkronan men inom ramen bokstäverna CPDS, som bör stå för *Carolus Philippus Dux Sudermanniae*, den titel han brukade använda i skrivelser, vilken alltså är latin för *Karl Filip Södermanlands hertig*. Utöver ett fåtal ytterligare brev, försedda med det vanliga sigillet, når den knappt inledda utvecklingen av Karl Filips vapenbruk med tillkomsten av detta avtryck sitt slut. Några månader senare går den unge hertigen ur tiden och med honom det sista egentliga svenska hertigdömet.

Noter

- 1 Artikeln bygger på ett föredrag framfört den 10 maj 2015 vid Den 8. Nordiska Heraldikerkonferensen med temat Nordiska hertigvapen, avhållen den 9–10 maj 2015 på Sønderborg Slot, Danmark, arrangerad av Dansk Heraldisk Selskab och Societas Heraldica Scandinavica.
- 2 Martin Sunnqvist behandlar det sentida svenska bruket i detta häfte av Heraldisk Tidsskrift. I 1809 års regeringsform (RF) 45 § stadgades: "Svea rikets kronprins och arffurste eller prinsar af det konungliga huset [---] kunna efter gammalt bruk [tilläggas] titlar af hertigdömen och furstendömen [---], utan rättighet till de landskap, hvilkas namn de bära." Det gick tillbaka på ett tillägg i 1772 års RF. Se vidare Lundqvist (1895) s. 77.
- 3 Just denna benämning återfinns i den populärhistoriska Grimberg (1924) s. 59. Den får betraktas som en förenklad återgivning av en ut-saga som den i Boëthius (1909) sp. 574: "Den siste svenske hertigen med eget land var Karl Filip (d. 1622)." Lundqvist (1895) s. 77 uttalar på liknande sätt: "Karl Filip blef den siste verkligt själfständige hertig" (sic!).

- 4 Uppgifterna om Karl Filips person är främst hämtade från Gillingstam (1973–75), där det finns talrika hänvisningar; se därtill Bylander (2001).
- 5 Uppgifterna om Karls person är främst hämtade från Palme (1973–75), där det finns talrika hänvisningar.
- 6 Citat ur B. E. Hildebrand (1874) s. 92. Lundqvist (1895) s. 61 not 1 konstaterar att Karl behöll titeln av hertigdömet "jämte konungatiteln".
- 7 Scheffer (1950) s. 39 f.
- 8 Uppgifterna om Kristinas person är främst hämtade från Svalenius (1975–77), där det finns flera hänvisningar; se därtill Nilsson (1967–69).
- 9 Odén (1963) s. 134. Henrik Klackenbergs behandlar medeltida svenska hertigar i detta häfte av Heraldisk Tidsskrift.
- 10 Se till detta stycke Lundqvist (1895) passim.
- 11 Närmare bestämt utgjordes Karls hertigdöme, enligt faderns testamente, av hela Värmland, hela Södermanland – utom Södertörn och en del av Väster-Rekarne härad – nästan hela Närke, fyra socknar i Vadsbo härad i Västergötland samt nio socknar i Västmanland.
- 12 Ahnlund (1932) s. 51.
- 13 Se till detta stycke Lundqvist (1895), Odén (1963) och Palme (1973–75), alla passim.
- 14 Lundqvist (1895) s. 73 ff. beskriver konflikten om rusttjänsten för adeln i hertigdömena mellan främst konung Gustav Adolf och hans moder, änkedrottning Kristina, som företrädare för Karl Filip.
- 15 Citerat efter E. Hildebrand (1895) s. 6 not 1.
- 16 Om donationsbrevet se Lundqvist (1895) s. 65 ff.
- 17 H. Hildebrand (1887) s. 59 (här med lätt moderniserad stavning).
- 18 Se till detta stycke H. Hildebrand (1887) s. 17 och Schnell (1941) passim.
- 19 Se, liksom till det närmast följande, Schnell (1941) s. 22 ff.; jfr H. Hildebrand (1887) s. 3 ff.
- 20 I sitt första hertigsigill hade Karl inte med Närke vapen, vilket Scheffer (1950), s. 37 f., förklarat med att de äldre brödernas hertigvapen (med fyra fält) hade fått tjäna som förebilder. Jfr Schnell (1939) s. 31 f, som betonar hertigvapnets enhetlighet och påpekar att "längst ned stod Värmlands örn", vilket skulle kunna uppfattas som att det utgjorde det sista fältet.
- 21 Om denna gravyr se bland andra H. Hildebrand (1887) s. 13, Wrangel (1906) s. 9 samt Schnell (1939) och (1941) passim.
- 22 Exempelvis förekommer en liknande sköldform – om än med mindre tydlig koppling mellan sköldformen och de innefattade vapnen – på kistan tillhörig hertiginnan Frederikke Louise (död 1744) i gravkapellet på Sønderborg Slot, jfr not 1 ovan.
- 23 Jfr Schnell (1939) s. 32 n. 21, som behandlar ett annat av hertig Karls så kallade söderköpingsmynt, 1 mark 1586, i vilket landskapsvapnen för Närke, Värmland och Sörmland, i den ordningen, har "ställts i varsin sköld under en sköld med riksvapnet och folkungalejonet."
- 24 Se, liksom till det närmast följande, exempelvis Uggla (1746, 2011) s. 98 f. med hänvisningar till plansch XII, dels Schlegel & Klingspor (1874) s. 80 ff.
- 25 Den typ av krona som numera utgör en svensk hertigkrona utvecklades i samband med konung Gustav III:s kröning 1772, se Fersen (1869) s. 82. Enligt Uggla (1746, 2011) s. 99, har obetitlad adel endast undantagsvis krona och i normalfallet det vi idag kallar hjälmbindel.
- 26 Schnell (1939) s. 36.
- 27 Schnell (1939) s. 31.
- 28 Se Scheffer (1950). Texten är oftast mycket svårtydd.
- 29 Uggla (1746, 2011) s. 38 med hänvisning till pl. 1 fig. 13 (en sköld av fransk typ infattad i en kartusch), konstaterar att utsirade sköldar ofta förekommer på tyska småmynt och i svenska "Pitzer" (sigill) men skall undvikas "så framt man wil undgå de Wapn-förståndigas tadlan."
- 30 I Riksarkivet, Kungliga arkiv, Hertig Karl av Södermanland m.m., Handlingar rörande hertigens politiska och personliga förhållanden, K 348. De allra flesta av hertigens sigill på brev har tudelats i samband med att brevet öppnats.
- 31 Texten är här, som oftast, mycket svårtydd, varför uttydningen vilar på Scheffer (1950) s. 38 med hänvisning till Avb. 61.
- 32 Se Scheffer (1950) s. 38 f. med hänvisning till Avb. 60.
- 33 I Riksarkivet, Stegeborgssamlingen avd. 1, Pfalzgreven Johan Casimirs och hans gemäls arkiv, E 68.
- 34 Som föregående not. Jag tackar Johannes

Gävert för att ha fäst min uppmärksamhet på detta avtryck.

Litteratur

- Ahnlund, Nils: *Gustav Adolf den store*, 5 upplagan, Stockholm 1932
- Boëthius, Simon (signaturen S. B.): "Hertig", i *Nordisk Familjebok*, 2 upplagan, Stockholm 1909, sp. 574 f.
- Bylander, Eric: "Vad såg den siste hertigen i spegeln? – Något om prins Karl Filip av Vasa utseende och ikonografi", i Anders Edström (red.), *Bilden av en stormaktsfurste – Prins Karl Filip 400 år. Jubileumsbok 2001*, Uppsala 2001, s. 13–21.
- Fersen, Axel von, *Riksrådet och fältmarskalken m.m. greve Fredrik Axel von Fersens historiska skrifter – Tredje delen, Större och mindre tilldragelser under konung Gustaf III:s regering*, Norstedt, Stockholm, 1869
- Gillingstam, Hans: "Karl Filip", i *Svenskt biografiskt lexikon*, Band 20, Stockholm 1973–75, s. 710 ff.
- Grimberg, Grimberg, Carl, *Svenska folkets underbara öden III – Gustav II Adolfs, Kristinas och Karl X Gustavs tid*, Stockholm 1924
- Hildebrand, Bror Emil: *Sveriges och svenska konungahusets minnespenningar, praktmynt och belöningsmedaljer – Första delen*, Stockholm 1874
- Hildebrand, E.: "Karl IX:s testamente och tronskiftet 1611", i *Historisk Tidskrift*, 1895, s. 1 ff.
- Hildebrand, Hans: "Heraldiska studier – II. Landskapens vapen", i *Antiquarisk tidskrift för Sverige*, Del 9, Nr 1, 1887, s. 1 ff.
- Lundqvist, K. G.: *Om hertigdömenas statsrättsliga ställning till kronan i Sverige 1556–1622*, Norrköping 1895
- Nilsson, Sven A.: "Gustav II Adolf", i *Svenskt biografiskt lexikon*, Band 17, Stockholm 1967–69, s. 442 ff.
- Odén, Birgitta: "Gustav Vasa och testamentets tillkomst", i *Scandia*, 1963, s. 94 ff.
- Palme, Sven Ulric: "Karl IX", i *Svenskt biografiskt lexikon*, Band 20, Stockholm 1973–75, s. 630 ff.
- Scheffer, C. G. U.: "Karl IX:s sigill" i Boo von Malmberg (red.): *Karl IX – Studier*, Stockholm 1950, s. 37 ff.
- Schlegel, Bernhard & Klingspor, Carl Arvid: *Svensk heraldik*, Upsala 1874
- Schnell, Ivar: "Södermanlands vapen", i *Meddelanden från Riksheraldikerämbetet VIII – 1939*, 1939, s. 19 ff.
- Schnell, Ivar: "De svenska landskapens vapen under 1500-talet", i *Meddelanden från Riksheraldikerämbetet IX – 1940*, 1941, s. 5 ff.
- Svalenius, Ivan: "Kristina", i *Svenskt biografiskt lexikon*, Band 21, Stockholm 1975–77, s. 572 ff.
- Uggla, Carl: *Inledning til heraldiken*, Stockholm 1746, ny utgåva, Göteborg 2011
- Wrangel, Fredrik Ulrik (red.), *Svenskt Pantheon – Porträtt och historiska plancher efter gravyrer*, Stockholm 1906

Titulära svenska hertigars vapen från 1700-talet till nutiden

Av Martin Sunnqvist

TITLE: Coats-of-arms for Titular Swedish Dukes from the 18th Century up to the present.

ABSTRACT: Since 1772, members of the Swedish Royal family have been granted titular duchies among the historical provinces of Sweden. The right to choose a duchy for a prince, and since 1980, for a princess that is heir to the throne, lies with the King. Central and important provinces with majestic heraldic symbols have been chosen to a greater extent than smaller and more peripheral provinces with less majestic symbols.

The coat-of-arms of the duchy is represented in the personal arms of the duke or duchess. During the centuries, different methods have been used to insert the arms of the duchy in the arms of the realm and the royal house to create a personal coat-of-arms for every prince and princess. Quartering has been applied since 1910, which continues a tradition from the Vasa dynasty in the 16th and 17th centuries. During the period 1772–1910, the shields were typically tierced in pairle reversed, with some individual variations.

KEYWORDS: Dukes, Provinces, Sweden

Author information: Martin Sunnqvist, aih, LL.D., District Judge, Sweden, sunnqvist@yahoo.com

Genealogi och hertigdömen

Med början år 1772 har medlemmar av det svenska kungahuset utnämnts till titulära hertigar av olika landskap. Denna tradition går tillbaka på de titlar som Gustav Vasas ättlingar förde. Av dessa var Karl Filip (1601–1622), hertig av Södermanland, Närke och Värmland, den sista hertigen.¹ Under den tiden hade hertigvärdigheten betydelse när det gällde både hertigens maktutövning och

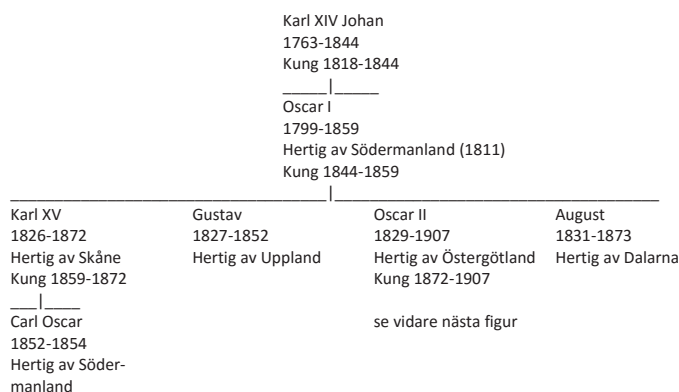
försörjning, men de hertigtitlar som förlänats från år 1772 har enbart haft symbolisk innebörd.

I denna artikel redogör jag för vilka medlemmar av det svenska kungahuset som förlänats vilka hertigdömen. Jag undersöker om det finns en systematik när det gäller vilka hertigdömen som har kommit ifråga och om symbolerna i respektive hertigdömes vapen kan ha haft någon betydelse vid valet. Jag tar också upp frågan hur hertigarna och herti-

Fig. 1

Fig. 2

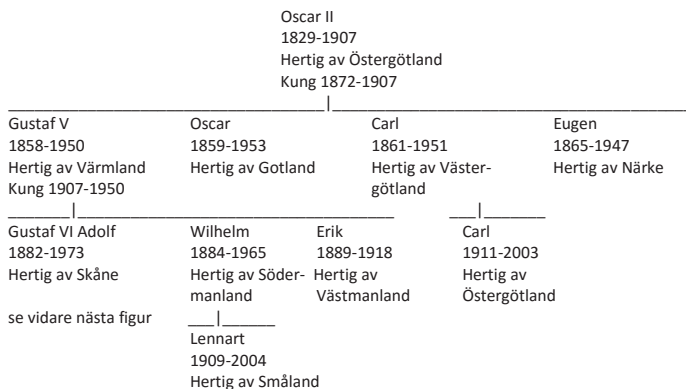
ginnorna har låtit sina respektive hertigdömen komma till heraldiskt uttryck.

Perioden 1718–1772 kallas i svensk historia Frihetstiden. Kungens makt var begränsad, och riksdagen och riksrådet styrde landet. År 1772 genomförde kung Gustav III en statsvälvning och återförde makten till kungen. Som tack för hjälpen med statskuppen utnämnde han sina bröder Karl (sedermera kung Karl XIII) och Fredrik Adolf till hertig av Södermanland respektive Östergötland. Fredrik Adolf bistod Gustav III i Söderman-

land och Östergötland, vilket kan vara en förklaring till att Östergötland tilldelades honom. Karl bistod dock Gustav III i Skåne, och att han tilldelades Södermanland torde vara en allusion på Karl IX, som varit hertig av samma landskap vid 1500-talets slut.²

Beträffande de övriga medlemmarna av kungahuset under den gustavianska tiden 1772–1809 kan konstateras att de omedelbara tronföljarna, Gustav III:s äldste son Gustav (IV) Adolf och dennes son Gustav, inte tilldelades några hertigdömen. Gustav III:s

Fig. 3

yngre son Karl Gustav blev hertig av Småland, Karls (XIII) son Karl Adolf blev hertig av Värmland och Gustav IV Adolfs yngre son Karl Gustav blev storfurste av Finland. Se *fig. 1*.

Genom 1809 års statskupp avsattes Gustav IV Adolf, och år 1810 valdes marskalken Jean Baptiste Bernadotte, furste av Ponte Corvo, till tronföljare. Han blev inte hertig, men Karl XIII tilldelade dennes son Oscar det hertigdöme han själv hade haft,³ Södermanland. Här finns alltså en antydning om en kontinuitet från Oscar tillbaka via Karl XIII till Karl IX. Traditionen att de omedelbara tronföljarna inte förde hertigtitel var härmed bruten, och framgent skulle även kronprinsar få hertigtitel.

Oscar I:s söner blev hertigar av Skåne (sedermera Karl XV), Uppland (Gustaf), Östergötland (sedermera Oscar II) och Dalarna (August). Karl XV:s son Carl Oscar blev hertig av Södermanland, foljdriktigt efter Oscar I, eftersom han hörde till den äldsta släktlinjen. Han dog emellertid liten,

och ätten fortsatte med Oscar II:s söner. Dessa blev hertigar av Värmland (Gustaf V), Gotland (Oscar), Västergötland (Carl) och Närke (Eugen). Carls son Carl junior blev hertig av Östergötland. Se *fig. 2–3*.

Bland Gustaf V:s barn noteras att Gustaf (VI) Adolf blev hertig av Skåne, varvid man påminns om att Karl XV också såsom nummer två i den omedelbara successionslinjen var hertig av det landskapet. Gustaf Adolfs yngre bröder Wilhelm och Erik var hertigar av Södermanland respektive Västmanland och Wilhelms son Lennart av Småland. Genom att Södermanland tilldelades en yngre son förlorade landskapet något av den framskjutna position det hittills haft. Se *fig. 3*.

Gustaf VI Adolfs söner blev hertigar av Västerbotten (Gustaf Adolf), Uppland (Sigvard), Halland (Bertil) och Dalarna (Carl Johan). Här är alltså två i sammanhanget nya landskap, som förlänades av Oscar II (Västerbotten) respektive Gustaf V (Halland). Ytterligare ett nytt landskap tilldelades Gustaf V sedermera Carl (XVI) Gustaf (Jämtland).

Fig. 4

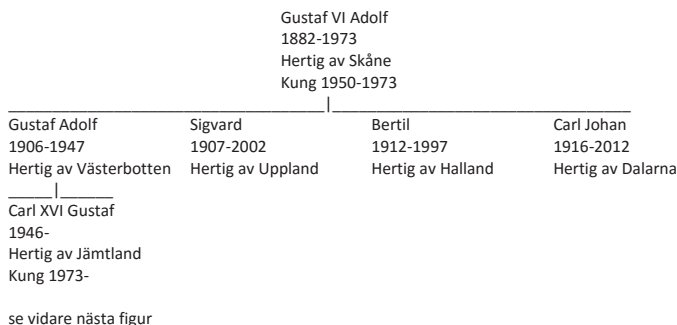
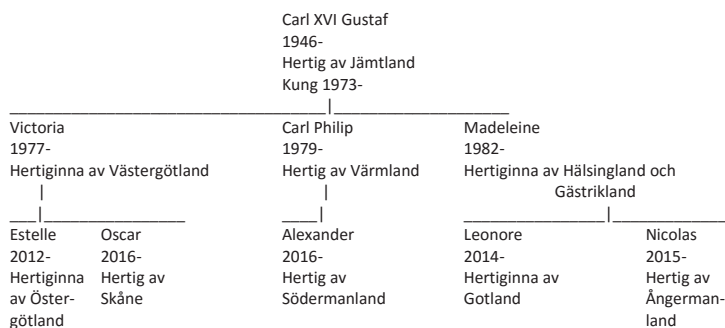

Fig. 5

Intressant är att det var just de omedelbara tronföljarna som tilldelades Västerbotten och Jämtland i stället för Södermanland och Skåne som förekommit tidigare. Se *fig. 4*.

Tronföljden ändrades år 1980 till fullt kognatisk, vilket innebär att alla efterkomlingar till kung Carl XVI Gustaf är arvsberättigade till tronen.⁴ Detta medförde den förändringen att även döttrar inom kungahuset förlänas hertigdömen. Kronprinsessan Victoria är hertiginna av Västergötland⁵ och prins Carl Philip är hertig av Värmland, hertigdömen som förekommit tidigare i den Bernadotteska ätten. Att prinsessan Estelle, som dotter till en hertiginna av Västergöt-

land, är hertiginna av Östergötland, för tankarna till prins Carl och hans son Carl som förlänats de landskapen.

Prinsessan Madeleine är unik på det sättet att hon är hertiginna av två landskap, Hälsingland och Gästrikland. Detta har inte förekommit sedan vasatiden, närmare bestämt sedan Karl Filip. Förklaringen torde ligga i att dessa två landskap tillsammans utgör Gävleborgs län. Prinsessan Leonore har tilldelats Gotland, också det ett landskap som förekommit tidigare bland Bernadotterna, medan prins Nicolas har förlänats det i sammanhanget helt nya landskapet Ångermanland. Här har också den förändringen

i förhållande till Madeleine inträtt, att det tydligen inte haft någon betydelse att Ångermanland tillsammans med Medelpad utgör Västerbotten län. Se fig. 5.

Under år 2016 har ytterligare två prinsar fötts och blivit hertigar. Kronprinsessan Victorias son prins Oscar har blivit hertig av Skåne. Han är näst i tronföljden efter Victoria och Estelle, och det är därför inte förvånande att han förlänats ett landskap som Karl XV och Gustaf VI Adolf har varit hertigar av som kronprinsar. Prins Carl Philips son prins Alexander har blivit hertig av Södermanland. Ovan har redogjorts för hur Karl XIII, som hade varit hertig av detta landskap, förlänade samma titel till Oscar I. Den fördes sedan vidare till barnbarnet på den äldsta släktlinjen Carl Oscar. Genom att Södermanland sedan tilldelades Gustaf VI Adolfs yngre bror Wilhelm förlorade landskapet något av den framskjutna position det hittills haft. Prins Alexander är kung Carl XVI Gustafs hittills enda sonson, så om man tillämpar den agnatiska principen är valet av Södermanland inte förvånande utan anknyter till den betydelse landskapet hade i dessa sammanhang på 1800-talet. Genom de senaste förläningarna av hertigdömen har således Skåne och Södermanland återtagit något av den tätposition dessa landskap haft sedan tidigare.

Iakttagelser och statistik

Ett landskap har varit hertigdöme fem gånger: *Södermanland* (Karl XIII, Oscar I, Carl Oscar, Wilhelm, Alexander). *Östergötland* har varit hertigdöme fyra gånger (Fredrik Adolf, Oscar II, Carl, Estelle). Det

är fråga om landskap som var hertigdömen redan på 1500- och 1600-talen och som har majestätiska vapendjur, en grip respektive en grip med drakvingar. Två landskap har varit hertigdöme tre gånger: *Värmland* (Karl Adolf, Gustaf V, Carl Philip) och *Skåne* (Karl XV, Gustaf VI Adolf, Oscar). *Värmland* är ett landskap med ett majestätiskt vapendjur, en örn, men på 1500- och 1600-talen räknades det som ett grevskap. Vi ser alltså att det inte är den gamla indelningen av landskapen i hertigdömen och grevskap⁶ som har styrt valet av landskap i detta sammanhang. Även Skånes griphuvud bör betraktas som att det representerar ett majestätiskt vapendjur.

Fem landskap har varit hertigdöme två gånger vardera: *Småland* (Karl Gustav, Lenart), *Uppland* (Gustaf, Sigvard), *Västergötland* (Carl, Victoria), *Dalarna* (August, Carl Johan) och *Gotland* (Oscar, Leonore). Av dessa var alla utom Gotland hertigdömen redan under 1600-talet. Även i denna grupp finns god representation av majestätiska vapendjur (t.ex. Smålands och Västergötlands lejon). Därtill ska nämnas Upplands riksäpple som en kunglig symbol.

Åtta landskap har varit hertigdöme en gång vardera: *Närke* (Eugen), *Västmanland* (Erik), *Västerbotten* (Gustaf Adolf), *Halland* (Bertil), *Jämtland* (Carl XVI Gustaf), *Ångermanland* (Nicolas) samt – som ett specialfall – *Gästrikland och Hälsingland* (Madeleine). Även här finns ett lejon (Halland), men i övrigt är jakt (Jämtland), fiske (Ångermanland) och bergsbruk (Västmanland) näringar som representeras i dessa vapen. Titeln storfurste av *Finland* har förekommit vid ett tillfälle (Karl Gustav,

Tabell 1

Södermanland	5	Karl XIII, Oscar I, Carl Oscar, Wilhelm, Alexander	Grip
Östergötland	4	Fredrik Adolf, Oscar II, Carl, Estelle	Grip med drakdelar
Värmland	3	Karl Adolf, Gustaf V, Carl Philip	Örn
Skåne	3	Karl XV, Gustaf VI Adolf, Oscar	Griphuvud
Småland	2	Karl Gustav, Lennart	Lejon med armborst
Uppland	2	Gustaf, Sigvard	Riksäpple
Västergötland	2	Carl, Victoria	Lejon med stjärnor
Dalarna	2	August, Carl Johan	Korslagda dalpilar
Gotland	2	Oscar, Leonore	Vädur
Närke	1	Eugen	Pilar och rosor
Västmanland	1	Erik	Treberg
Västerbotten	1	Gustaf Adolf	Ren
Halland	1	Bertil	Lejon
Jämtland	1	Carl XVI Gustaf	Älg, falk, hund
Ångermanland	1	Nicolas	Laxar
Gästrikland och Hälsingland	1	Madeleine	Älg resp. bock
Storfurste av Finland	1	Karl Gustav	Lejon med rosor m.m.

1802–1805) och var efter år 1809 inte mera aktuell i det svenska kungahuset. Se även *tabell 1*.

De landskap som aldrig förekommit som hertigdöme efter år 1772 är Blekinge, Bohuslän, Dalsland, Härjedalen, Lappland, Medelpad, Norrbotten, Öland. Man kan fundera på varför. Det är här fråga om befolkningsmässigt små landskap som ursprungligen var grevskap. Något sådant har dock inte hindrat att Ångermanland nu blivit ett hertigdöme. Det är här också fråga om landskap med mer stillsamma och fredliga och mindre majestätiska vapensymboler. Det är emellertid svårt att dra välgrundade slutsatser: Blekinges ek

får anses vara ett majestätiskt träd, dessutom med tre kronor på stammen. Se även *tabell 2*.

Någon heltäckande förklaring till varför landskapen placerar sig som de gör i statistiken torde inte kunna formuleras. Det kan dock konstateras att de mest populära landskapen både är centrala och befolkningsrika och har vapen med majestätiska symboler som gör sig bra i ett vapen för en kunglig person. Motsatsvis kan konstateras att de landskap som inte valts är befolkningsmässigt små. Att dessa landskap har mindre majestätiska vapensymboler torde redan ursprungligen höra samman med deras mindre betydande storlek.⁷ Att någon tydlig syste-

Tabell 2

Blekinge	Ek med tre kronor om stammen
Bohuslän	Fästning, svärd, lejon
Dalsland	Tjur
Härjedalen	Smidestillbehör
Lappland	Vildman
Medelpad	Delad med vågskuror
Norrbottnen	Medelst vågskuror styckat samt vänster snedstam
Öland	Hjort

matik inte kan utläsas beror på att detta är en typ av beslut som Konungen kan fatta skönmässigt. Valet kan mycket väl bero på personliga preferenser hos beslutsfattaren och/eller den blivande hertigens föräldrar.

Den rättsliga regleringen

Den rättsliga regleringen av hertigtitlarna inom kungahuset har skiftat fokus från titeln och dess rättsverkan till vederbörande hertigs vapen. I 45 § i 1809 års regeringsform föreskrevs att varken kronprins eller arvfurste eller prinsar av det konungliga huset skulle ha något livgeding eller civilt ämbete; ”dock kunna efter gammalt bruk titlar av hertigdömen och furstendömen dem tilläggas, utan rättighet till de landskap, vilkas namn de bära.” Väsentligt för grundlagsstiftarna var alltså att det var en fråga om titulatur och inte om att hertigen skulle ha myndighetsmässig eller annan överhöghet över sitt hertigdöme. I 1974 års regeringsform togs ingen motsvarande bestämmelse in. Myndighetsmässig överhöghet skulle strida mot övriga bestämmelser i den nya regeringsformen och det behövde inte anges

särskilt att sådan var utesluten. Mot titlar av denna typ fanns inget hinder, något som inte behövde regleras på grundlagsnivå.⁸

Frågan togs dock upp i en motion i anslutning till införandet i successionsordningen av fullt kognatisk tronföljd. Per-Erik Nisser (M) hemställde ”att riksdagen måtte besluta att såsom vilande grundlagsförslag i successionsordningen införa ett stadgande av följande lydelse: Prins och prinsessa av det kungliga huset må tilläggas titlar av hertigdömen och grevskap bland de svenska landskapen. Lag samma skall gälla gemål till drottning, som är statschef.”⁹ Som skäl angavs att det säkert skulle uppskattas i fall man efter god förebild från Vasadynastin gav prinsar och prinsessor av det kungliga huset och även gemålen till regerande drottning titlar av hertigdöme och ett grevskap, varigenom två landskap skulle kunna bli representerade i en kunglig persons titulatur. Konstitutionsutskottet konstaterade att Riksmarskalksämberet i sitt remissyttrande hade kommenterat grundlagsberedningens förslag att inte ta in 45 § regeringsformen i den nya grundlagen. Riksmarskalksämberet hade fäst vikt vid att grundlagsberednin-

gen inte hade "framfört någon erinran mot konungens hävdvunna rätt att tilldela kronprins och arvfurste eller prinsar titlar av hertigdömen och furstendömen av visst landskap".¹⁰ Riksmarskalksämberet förutsatte att någon ändring av detta inte hade åsyftats.

Utskottet anslöt sig till detta. Utskottet tillade även: "Något hinder att tilldela infödda prinsessor titlar av motsvarande slag som kan tillkomma prinsar kan numera enligt utskottets mening inte anses föreligga. Utskottet avstyrker motionens förslag om särskild grundlagsreglering."¹¹ Någon särskild reglering infördes inte, utan kungens rätt att tilldela prinsar och prinsessor titulära hertigdömen gällde ändå.

Det kan ifrågasättas vilka de furstendömen som avsågs i 45 § i 1809 års regeringsform och i Riksmarskalksämberets remissvar var. Det är sannolikt så att det förhållandet att Karl Gustav under tidigt 1800-tal var storfurste av Finland gjorde frågan om furstendömen aktuell år 1809, låt vara att Finland som helhet inte kan betecknas som ett landskap. Att en prins skulle tituleras furste, i stället för hertig, av ett visst landskap ter sig främmande. När sedan grundlagen skulle arbetas om har Riksmarskalksämberet förhållit sig till grundlagslagtexten av år 1809 i sitt remissvar.

I lagen (1982:268) om Sveriges riksvapen infördes dock i 1 § tredje stycket en bestämmelse som reflekterar de heraldiska konsekvenserna av de titulära hertigdömena: "Statschefen kan ge andra medlemmar av det kungliga huset tillåtelse att som personligt vapen bruka stora riksvapnet med de ändringar och tillägg som statschefen bestämmer." Visserligen lämnar bestämmelsen

Ill. 1: Serafimersköld för hertig Karl av Södermanland (1748–1818), sedermera kung Karl XIII. Källa: Kungl. Maj:ts Orden. Foto Alexis Daflos.

Armorial panel for duke Karl of Södermanland, later king Karl XIII, as Knight of the Order of the Seraphim.

Ill. 2: Gustav II Adolfs sigill som hertig av Västmanland. De fyra fälten visar tre kronor och folkungavapnet i första och andra fältet (Sverige), Finlands vapen i tredje och Estlands vapen i fjärde fältet samt slutligen Västmanlands i det femte och nedersta fältet. Källa: Riksarkivet, Svea hovrätts huvudarkiv, EI:1a, Svea hovrätts fundamentsbrev av den 16 februari 1614.

Seal of King Gustavus II Adolphus as duke of Västmanland. The quarterings show Sweden (1st and 2nd), Finland (3rd), Estonia (4th), and Västmanland (5th).

Ill. 3: Serafimersköld för hertig Karl Gustav av Småland (1782–1783). Källa: Kungl. Maj:ts Orden. Foto Alexis Daflos.

Armorial panel for duke Karl Gustav of Småland, as Knight of the Order of the Seraphim.

öppet vilka typer av förändringar som kan göras i stora riksvapnet; man kan t.ex. tänka sig olika slag av bitecken. De "ändringar och tillägg" som förekommer är dock i praktiken att hertigdömet vapen införs i riksvapnet, vilket innebär att ett personligt vapen kan skapas för varje medlem av kungahuset. I det följande kommer jag att diskutera på vilket sätt hertigdömenas vapen införts i riksvapnet under olika perioder.

Hur har hertigdömet kommit till uttryck i hertigens vapen?

Det material som finns att tillgå för att analysera hur hertigdömet vapen förts in

Ill. 4: Serafimersköld för hertig Karl Adolf av Värmland (1798–1798). Källa: Kungl. Maj:ts Orden. Foto Alexis Daflos.

Armorial panel for duke Karl Adolf of Värmland, as Knight of the Order of the Seraphim.

i riksvapnet är främst Serafimersköldarna.¹² I litteraturen finns också några exempel på ex libris och inredningsdetaljer, som kommer att beaktas.

Det ursprungliga sättet efter år 1772 att foga in hertigdömet vapen i riksvapnet var att dela skölden med hjälp av ett störtat inböjt gaffelsnitt överlagt med en hjärtsköld. I de två övre fälten fanns riksvapnets två beståndsdelar och i det nedersta hertigdömet. Denna metod användes i sköldarna för Karl (XIII) (Ill. 1), Fredrik Adolf och Karl Gustav (1802–1805, Storfurste av Finland), den första målad år 1774 och de två senare år 1817.¹³ En föregångare kan möjligen vara Gustav II Adolfs vapen som hertig av

Ill. 5: Kronprins Oscars (1799–1859, sedermera Oscar I) vapen i mosaikinläggning i bord, som var en gåva från ryske tsaren någon gång mellan år 1823 och 1844. Källa Arvid Berghman, *Dynastien Bernadottes vapen och det svenska riksvapnet*, Stockholm: AB Svensk litteratur, 1944 s. 30–32.

Coat-of-arms of crown prince Oscar (later Oscar I) on a table, which was a gift from the Russian emperor between 1823 and 1844.

Ill. 6: Ur fastställelsen av titel och vapen för hertig Karl av Skåne (1826–1872), sedermera Karl XV. Källa Arvid Berghman, *Dynastien Bernadottes vapen och det svenska riksvapnet*, Stockholm: AB Svensk litteratur, 1944 s. 27–30.

From the grant of title and arms for duke Karl of Scania, later king Karl XV.

Västmanland (Ill. 2). Mer troligt är dock att det Holsteinska vapnet, som ju finns i dessa hertigars hjärtsköld, har utgjort förebilden.

Det finns från denna tid också två specialfall, sköldar målade år 1817. I skölden för Karl Gustav (1782–1783, Hertig av Småland)¹⁴, har delningen gjorts med ett störtat gaffelsnitt utan hjärtsköld (Ill. 3). För Karl Adolf (Ill. 4)¹⁵ har skölden kluvits mellan tre kronor och Värmlands vapen, det senare vid denna tid med andra tinkturer än nu.¹⁶

Under den tid Oscar (I) var kronprins tillämpades en ny ordning: Riksvapnet fyrstuckades, i vissa fall med hjälp av ett smalt utböjt kors. I det första fältet fanns tre kronor, i det andra Norges vapen, i det tredje

Folkungavapnet. I det fjärde fältet fanns hertigdömet vapen, för Oscars del Södermanlands vapen. Ett exempel finns i mosaikinläggningen i ett bord, tillverkat troligen i Bayern omkring 1830-talet (Ill. 5).¹⁷ Motsvarande exempel finns i fastställsedokument avseende titeln hertig av Skåne för Karl (XV) (Ill. 6), och i Serafimersköldarna för Karl (XV), Gustaf, Oscar (II) och August. Dessa sköldar, som är bevarade, har sedermera ersatts av andra.¹⁸

Denna modell tillämpades fram till dess att Oscar I år 1844 beslutade att riksvapnets sköld skulle vara kluven med Sveriges vapen (tre kronor och Folkungavapnet) till dexter och Norges vapen till sinister. Det hade varit

Ill. 7–8: Vapen för hertig Gustaf av Uppland (1827–1852) före och efter 1844 års omDispositionering av riksvapnet. Källa: Kungl. Maj:ts Orden. Foto Alexis Daflos.

Armorial panels for duke Gustaf of Uppland, as Knight of the Order of the Seraphim, before and after the rearrangement of 1844 of the parts of the coat-of-arms.

kontroversiellt i Norge att Norges utrymme i skölden var betydligt mindre än Sveriges.¹⁹ För prins Gustaf, hertig av Uppland, syns skillnaden tydligt i de två versionerna av hans Serafimersköld (Ill. 7–8). När hertigdömet's vapen skulle fogas in i den kluvna skölden, fick klyvningen göras om till ett störtat gaffelsnitt.²⁰ Den senare skölden ska ha målats år 1843,²¹ och den fyrstyckade skölden för Karl (XV) ska ha målats samma år.²² Det logiska synes vara att samtliga de fyrstyckade sköldarna målats, eller i vart fall deras innehåll fastställts, på 1820-talet, medan sköldarna med störtat gaffelkors målats tidigast år 1844.

Delningen med hjälp av ett störtat gaffel-

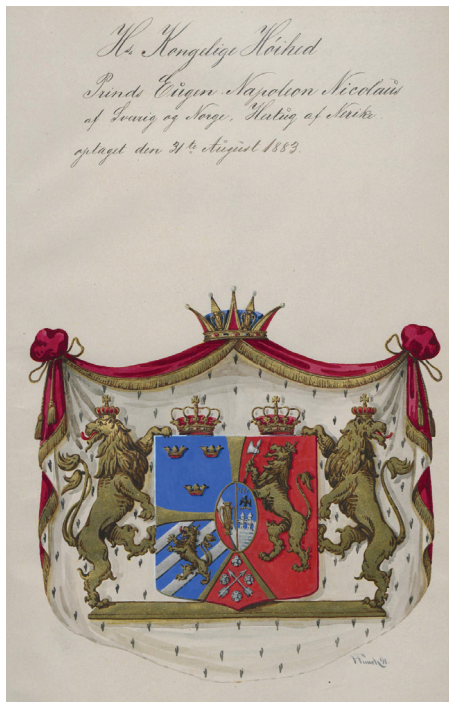
kors hade alltså använts för Gustaf troligen år 1844 och August år 1873.²³ Det användes dessutom för Carl Oscar, som utnämndes år 1852 men vars sköld målats vid okänd tidpunkt.²⁴ År 1881 fastställdes detta delningsätt för sköldarna för Gustaf (V), Oscar, Carl och Eugen, och det fastställdes på samma sätt för därefter följande prinsar fram till unionsupplösningen.²⁵ Ett vapen med denna typ av indelning i skölden representerar Karl i Karl XV:s matsal på Kungl. Slottet.²⁶

Genom unionsupplösningen år 1905 kom frågan om vapnets utformning upp på nytt. Den 1 november 1905 beslutade Oscar II att kungliga familjens medlemmar hade rätt att använda vapen, vars sköldar delats med

Ill. 9: Oscar II:s stadfästelse av utformningen av hertigvapen den 1 november 1905. Källa: Arvid Berghman, *Dynastien Bernadottes vapen och det svenska riksvapnet*, Stockholm: AB Svensk litteratur, s. 59.

The decision of 1 November 1905 of King Oscar II about the design of the coats of arms for dukes.

Ill. 11–12: Vapnet för hertig Eugen av Närke (1865–1947) utgörs i den danska Elefantordens vapenböcker av vapnet före unionsupplösningen och bland serafimersköldarna av vapnet enligt 1905 års stadfästelse. Källa bild 11: *De kongelige danske ridderordeners kapitel. Elefantordenens våbenbøger*, tome III, s. 16. Källa bild 12: Kungl. Maj:ts Orden. Foto Alexis Daflos.

Coat-of-arms for duke Eugen of Närke, before and after 1905, in the armorial of the Danish Order of the Elephant and on the armorial panel of the Swedish Order of the Seraphim.

Ill. 10: Kronprins Carl Gustafs (1946–) vapen som hertig av Jämtland. Källa: Arvid Berghman, *Heraldisk bilderbok tillägnad H.K.H. Kronprins Carl Gustaf*, Stockholm: Steinsviks, 1951.

Coat of arms of crown prince Carl Gustaf.

Ill. 13: Serafimersköld för hertig Gustaf Adolf av Västerbotten (1906–1947). Källa: Kungl. Maj:ts Orden. Foto Alexis Daflos.

Armorial panel for Duke Gustaf Adolf of Västerbotten, as Knight of the Order of the Seraphim.

störtat gaffelkors (med utböjda korsarmar) mellan tre kronor, Folkungavapnet och hertigdömet vapen (Ill. 9). Denna utformning användes också för ett antal Serafimersköldar som målades under perioden 1948–1968 för Carl, Eugen, Wilhelm och Ingeborg (gemål till Carl).²⁷ Den användes även för Carl (XVI) Gustaf som kronprins (Ill. 10).²⁸ Ett exempel är prins Eugens vapen i danska Elefantordens riddarbok från tiden före unionsupplösningen och hans Serafimersköld från tiden efter unionsupplösningen (Ill. 11–12).

En mindre lyckad variant har varit att förena det störta gaffelkorset med en delning, så att riksvapnets fyra fält har kunnat

Ill. 14: Hertig Magnus (1542–1595) vapen på hans grav i Vadstena klosterkyrka. Källa: Wikimedia Commons (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/71/Hertig_Magnus_vapen.JPG)

The coat of arms of Duke Magnus on his tomb in Vadstena abbey.

kombineras med hertigdömet längst ned. Även detta må kunna sägas ha en förebild i Gustav II Adolfs vapen som hertig, men det är tydligt att utformningen i de fall den använts gett för liten plats till innehållet i riksvapnets båda nedre fält. Gustav Adolfs vapen från år 1906 (Ill. 13)²⁹ utformades på detta sätt trots Oscar II:s fastställelse några år tidigare.

Ett klassiskt sätt att förena olika vapen är kvadrering, se t.ex. hertig Magnus vapen på gravstenen i Vadstena klosterkyrka (Ill. 14). I de fall då tre vapen ska förenas återupprepas det första i fjärde fältet. År 1910 – dvs. endast fem år efter det att Oscar II hade fastställt att

Ill. 15: Serafimersköld för hertig Erik av Västmanland (1889–1918). Källa: Kungl. Maj:ts Orden. Foto Alexis Daflos.

Armorial panel for duke Erik of Västmanland, as Knight of the Order of the Seraphim.

Ill. 16: Serafimersköld för hertiginnan Madeleine av Hälsingland och Gästrikland (1982–). Källa: Kungl. Maj:ts Orden. Foto Alexis Daflos.

Armorial panel for duchess Madeleine of Hälsingland and Gästrikland, as Knight of the Order of the Seraphim.

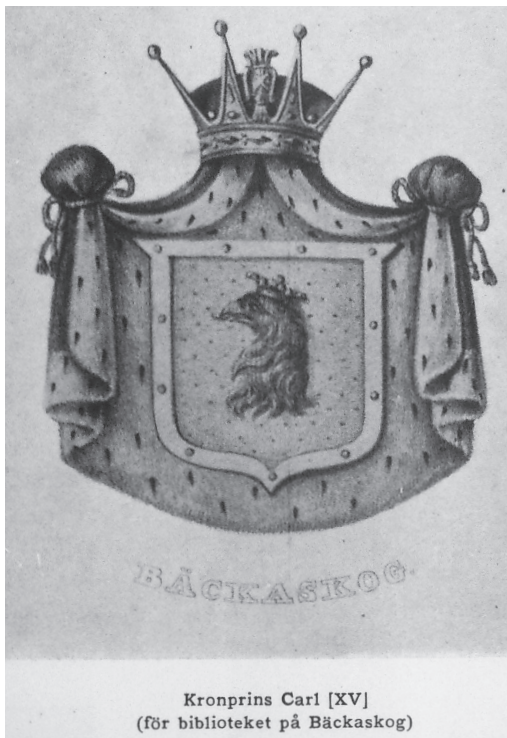

Ill. 17: Vapen för hertiginnan Leonore av Gotland (2014–). Källa: Riksarkivet.

Coat of arms for duchess Leonore of Gotland.

Blåstämplar för Carl XV
som hertig

Ill. 18–19: Stämplat och ex libris för hertig Karl av Skåne (1826–1872), sedermera Karl XV, till biblioteket på Bäckaskog. Källa: Arthur Sjögren, Svenska kungliga och furstliga bokägaremärken inklusive dedikations- och donationsexlibris, Stockholm: Lagerström, 1915.

Stamps and book plate for duke Karl of Scania, later king Karl XV, for his library at Bäckaskog.

målad år 1918 (Ill. 15). Carl fick ett sådant vapen fastställt år 1911 och Bertil år 1912. Alla nuvarande hertigar för vapnet på detta sätt. I fråga om Madeleine, som ju är hertiginna av två landskap, kan man överväga om inte hertigdömena borde ha fått var sitt av de nedre fälten (Ill. 16). Sannolikt har symmetrin i förhållande till syskonens Serafimervapen varit avgörande. Ett av de senaste exemplen är prinsessan Leonores vapen (Ill. 17).

Några exempel på att hertigarna använt

hertigdömet vapen separat finns. Således hade Oscar (I) ett sigill med Södermanlands vapen³¹ och Karl (XV) ett sigill med Skånes vapen.³² Bland bokägaremärken kan noteras att Karl (XV) hade ex libris och stämplat med Skånes vapen för sitt bibliotek på Bäckaskog (Ill. 18–19).³³

Slutligen ska nämnas några hertigar som utträtt ur kungahuset men i sina vapen behållit allusioner på de tidigare hertigdömena. Prins Oscar avsåg sig år 1888 arvsrät-

Ill. 20: Serafimersköld för prins Oscar Bernadotte (1859–1953). Samma vapen förs, med annan rangkrona, av grevarna Bernadotte af Wisborg. Källa: Kungl. Maj:ts Orden. Foto Alexis Daflos.
Armorial panel for prince Oscar Bernadotte, as Knight of the Order of the Seraphim.

Ill. 21: Serafimersköld för prins Carl Bernadotte (1911–2003) efter det att han förlorat successionsrätten till Sveriges tron och förlänats en belgisk prinstitel. Källa: Kungl. Maj:ts Orden. Foto Alexis Daflos.
Armorial panel for prince Carl Bernadotte as holder of a Belgian title of prince, as Knight of the Order of the Seraphim.

ten till kronan och titeln hertig av Gotland.³⁴ I hans vapen finns det störtade gaffelkorset mellan Vasaättens vapen, Bernadottevapnet och Gotlands vapen (Ill. 20).³⁵ De f.d. prinsarna Lennart, Sigvard och Carl Johan Bernadotte, grevar av Wisborg, förde också detta vapen.³⁶ Prins Carl, f.d. hertig av Östergötland, fick Östergötlands vapen i andra och tredje fältet (Ill. 21).³⁷ Sigvard Bernadotte, f.d. hertig av Uppland, har i sina memoarer nämnt att ett album gjordes åt honom som barn med en etsning av Upplands vapen som

försättsblad.³⁸ Memoarbokens omslag har han försett med Upplands vapen, dock med blått fält, från *Svecia Antiqua et Hodierna*.³⁹

Sammanfattningsvis kan sägas att bruket att förläna medlemmar av kungahuset hertigtitlar är en levande tradition, som kan knyta prinsarna och prinsessorna närmare landets olika delar. Traditionen ger också en möjlighet för prinsarna och prinsessorna att få individuella varianter av riksvapnet.

Noter

- 1 Se Eric Bylanders artikel i denna volym.
- 2 *Svenskt Biografiskt Lexikon*, bd 20, Karl XIII, s. 675 ff. (av Olof Jägerskiöld); bd 16, Fredrik Adolf, s. 472 ff. (av Sven Åstrand).
- 3 *Nordisk Familjebok*, Uggleupplagan 1914, bd 20, Oskar I, sp. 999.
- 4 Svensk författningssamling (SFS) 1979:935.
- 5 Hennes make Prins Daniel har som följd härav förlänats titeln Hertig av Västergötland.
- 6 Se bl.a. Knut Pipping och Leif Tengström, "Huset Vasa, Jagellonerna och Ivan IV Vasiljevitj. Några hypoteser om de svenska landskapsvapnens uppkomst" i *Heraldisk Tidsskrift*, bd 5, 2 halvbd, 1984, s. 107–138, och Uno Lindgren, *Heraldik i svenska författningar*, Lund: Gleerup, 1951, s. 64–65, 77. Se också Tom Bergroths artikel i denna volym.
- 7 Knut Pipping och Leif Tengström 1984, ssk. s. 136.
- 8 Se Statens Offentliga Utredningar (SOU) 1963:17 s. 507–508, se även SOU 1972:15 s. 316.
- 9 Motion till Riksdagen 1978/79:1100.
- 10 Konstitutionsutskottets betänkande 1979/80:24 s. 2.
- 11 Konstitutionsutskottets betänkande 1979/80:24 s. 3.
- 12 Per Nordenvall, *Kungliga Serafimerorden 1748–1998*, Stockholm: Kungl. Maj:ts Orden, 1998.
- 13 Nordenvall 1998 s. 110–111 och 562, 112–113, samt 186–187.
- 14 Nordenvall 1998 s. 156–157.
- 15 Nordenvall 1998 s. 178–179.
- 16 Se Fredrik Höglund, "Den röda örnen plågar mig fortfarande" på *Under Wermlandsörnen*, <https://wermlandsheraldik.wordpress.com/2010/12/08/den-roda-ornen-plagar-mig-fortfarande/>
- 17 Se Arvid Berghman, *Dynastien Bernadottes vapen och det svenska riksvapnet*, Stockholm: AB Svensk litteratur, 1944 s. 30–32.
- 18 Se Nordenvall 1998 s. 563 jfrd med 236–239, 244–245; Berghman 1944 s. 24–31.
- 19 Berghman 1944 s. 38–44.
- 20 Arvid Berghman (Berghman 1944 s. 53) benämner indelningen "medelst utböjda 'korsarmar' kluven och högerdelad med sänkt mantelsnitt". Jag har emellertid stannat för att det är fråga om ett störtat gaffelkors (förenad med en högerdelning, allt med utböjda korsarmar).
- 21 Nordenvall 1998 s. 238.
- 22 Nordenvall 1998 s. 236.
- 23 Nordenvall 1998 s. 244–245.
- 24 Nordenvall 1998 s. 282–283.
- 25 Berghman 1944 s. 52–56.
- 26 Se bild i *Heraldisk Tidsskrift* bd 10, nr 100, s. 442.
- 27 Nordenvall 1998 s. 308–309, 320–321 och 368–369.
- 28 Arvid Berghman, *Heraldisk bilderbok tillägnad H.K.H. Kronprins Carl Gustaf*, Stockholm: Steinsviks, 1951.
- 29 Nordenvall 1998 s. 414–415.
- 30 Berghman 1944 s. 59.
- 31 Berghman 1944 s. 33.
- 32 Berghman 1944 s. 46.
- 33 Arthur Sjögren, *Svenska kungliga och furstliga bokägaremärken inklusive dedikations- och donationsexlibris*, Stockholm: Lagerström, 1915, s. CXXXVIII, CXLI samt 291–294.
- 34 Se här till Gunnar Bramstäng, *Tronrätt, bördstiel och hustillhörighet*, Lund: Juristförlaget, 1990, s. 38–47.
- 35 Nordenvall 1998 s. 302–303.
- 36 Ointroducerad adels kalender 2015 s. 20–24.
- 37 Nordenvall 1998 s. 440–441.
- 38 Sigvard Bernadotte, *Krona eller klave*, Stockholm: Bonniers, 1975, s. 10.
- 39 Erik Dahlbergh, *Svecia Antiqua et Hodierna*, Stockholm: Isaac Marcus, 1924, pl. 1:11.

Hertugen af Glücksbjerg: Manden, hans titler og våbener

*Af Peter Kurrild-Klitgaard*¹

TITLE: The Duke of Glücksbjerg: The man, his titles and coats of arms.

ABSTRACT: The article outlines the extraordinary case of the only non-royal title of duke ever conferred in Denmark, to the French politician Élie Decazes (1780–1860), who in 1818 for unorthodox reasons became Danish Duke "af Glücksbjerg", a non-existent location nominally reminiscent of the (royal) dukedom of Glücksborg. The article describes the circumstances and context, as well as the nature of the title and the ducal arms. For the first time the heraldic proposals considered for the ducal arms are identified and described.

KEYWORDS: Dukes; Glücksbjerg; Decazes.

AUTHOR INFORMATION: Peter Kurrild-Klitgaard, Professor, Ph.D., AIH – kurrild@ifs.ku.dk

I 1818 blev den daværende franske politiminister, greve Élie Louis Decazes (1780–1860), optaget i den danske hertugstand med titel og navn af hertug af Glücksbjerg.

Det var en i enhver henseende besynderlig beslutning. Dansk adel havde siden middelalderen bestået af ubetitlede adelige og siden 1671 tillige af friherrer og grever, samt nogle ganske få tilfælde af "markgrever" uddelt til italienere under kong Frederik IVs besøg i Italien.² Ikke siden middelalderen var en ikke-fyrstelig blev givet en højere dansk titel end disse.³ Og ser man bort fra en enkelt senere, rent titulær hertugtitel til et medlem af kongens familie (hertug af Glücksborg

1825 til kong Frederik VI's svoger), er der heller ikke siden sket nogen lignende tilde-
ling.⁴

Stednavnet knyttet til hertugtitlen i 1818 var ikke mindre specielt: Hvor alle andre danske hertugtitler indtil da havde været forbundet med en landsdel, var der her, "Glücksbjerg", end ikke tale om en eksisterende lokalitet, men om noget til lejligheden konstrueret, der lød påfaldende meget som et af de slesvig-holstenske hertugdømmer, Glücksborg.

I det følgende skal jeg, først, kort beskrive manden, hans baggrund og konteksten (afsnit 1), samt omstændighederne for

den ekstraordinære titel (afsnit 2). Dernæst skal jeg redegøre for dens heraldiske manifestationer, herunder vise et par hidtil upåagtede aspekter (afsnit 3).

Manden

Élie Decazes var søn af en advokat og vinkøbmand i Bordeaux, Michel Decazes (1747–1832) og dennes hustru, Cathérine de Trigant "de Beaumont" (1750–1834). Faderen ejede en række mindre jordejendomme i Gironde, bl.a. Monlabert i Figeac, og begge familier synes at have haft adelsaspirationer, i hvert fald efter Restaurationen i 1814–15. Moderens slægt, der ejede en lille herregård, Brau, hed en generation tidligere blot Trigant uden hverken "de" eller "Beaumont". Faderens var en kendt slægt i Libourne, som over en 400-årig periode havde leveret en række borgmestre til byen, og som i hvert fald på et tidspunkt hævdede adelskab. Det skal vi vende tilbage til, men hvis der vitterligt overhovedet havde været et adelskab, var det i hvert fald gået så meget i glemmebogen i begyndelsen af 1800-tallet, at kun få kendte til det.

Selv blev Élie Decazes – født kun ni år før Revolutionen – i sin ungdom entydigt opfattet som borgerlig, og han læste jura og blev dommer, hvorefter både han og den yngre broder Joseph (1783–1868) steg hurtigt i graderne under Napoleon. Joseph Decazes blev således statsråd, giftede sig i 1816 med marquis-datteren Diane de Bancalis de Mauvel d'Aragon (1799–1880), og blev gjort først til baron (10. februar 1816) og siden til vicomte (11. juli 1819). Joseph Decazes' svigermoder tilhørte i øvrigt en uægte gren af fyrstehuset Nassau-Siegen.

Ill. 1. Greve Élie Decazes (1780–1860), daværende fransk indenrigsminister, siden premierminister, 1. hertug Decazes og 1. hertug af Glücksbjerg m.m. Under portrættet af "le comte de Cazes" anes greveligt alliancevåben for Decazes-Beaupoil de St.-Aulaire, d.v.s. 1818/1820.

Count Élie Decazes (1780–1860), then French Minister of the Interior, later Prime Minister, 1st Duke Decazes and 1st Duke of Glücksbjerg. Below the portrait the comital arms of alliance of Decazes-Beaupoil de St.-Aulaire (Bibliothèque nationale de France/Wikimedia Commons).

Élie Decazes selv blev ansat hos kejserens broder, kong Ludvig af Holland (Louis Napoleon Bonaparte) i dennes kabinet og giftede sig (1805) ind i den nye adel: Således var hans første hustru Elisabeth Fortunée Muraire (ca. 1785–1806), datter af revolutionspolitiker og bonapartist, greve Honoré Muraire (1750–1837).⁵ Men Decazes

nåede at skifte lejr i tide, var på bourbonernes side i 1814, og blev efter Napoleons "100 dage" og kong Louis XVIIIs tilbagevenden ovenpå slaget ved Waterloo i 1815 først politipræfekt, og efterfulgte dernæst 2½ måned senere den berygtede Joseph Fouché (1759–1820), hertug af Otrante, som politiminister.

Derefter gik det for alvor hurtigt: Decazes blev Louis XVIIIs nære medarbejder og yndling; i perioder udvekslede de mindst ti breve per dag, op mod tusinde på få måneder, og kongen kaldte ham "min søn" og "min elskede ven". Som sådan var Decazes i årene 1815–1820 en af de ledende figurer indenfor den moderat-royalistiske regering – ikke mindst som indenrigsminister (1818–19) og siden premierminister i tre måneder (1819–20).⁶ Decazes' første hustru var i mellemtiden død efter kort tids ægteskab, og omtrent på toppen af sin karriere ægtede han 11. august 1818 en anden, ung aristokrat, Égédie-Wilhelmine-Octavie de Beaupoil de St.-Aulaire (1802–1873). Han var allerede selv blevet ophøjet i grevestanden (primogenitur, kgl. ordinans 27. januar 1816, diplom 31. januar 1817 i.f.m. oprettelsen af majorat), og kort før han blev premierminister, blev han tillige udnævnt til arvelig *pair de France* (fra 31. januar 1818). På samme dag, som han gik af efter sin korte tid som premierminister, blev han udnævnt til fransk hertug med titlen *Duc Decazes* og arvelig *Duc-Pair* (primogenitur, 20. februar 1820, med diplom af 30. april 1822/9. marts 1826 i.f.m. oprettelsen af et fransk majorat).⁷ Hans danske hertugtitel blev anerkendt i Frankrig, da diplommet med *pair*-titlen blev udstedt (30. april 1822).⁸

Inden vi kommer til Glücksbjerg-titlen,

bør det nævnes, at tildelingen af grevetitlen i 1816 kom med lidt muligvis tillempet "bagage": Således hævdede kongen i dokumentet, at Decazes – som han titulerede "écuyer" (= væbner, altså den laveste, ubetitlede grad indenfor adelen) – nedstammede fra en Raimond Decazes, der i 1595 af kong Henri IV skal have fået bekræftelse på en adling hidrørende fra 1575. Omstændighederne tillader ikke her at gå mere i dybden med denne facet, men denne angivelige adling – der er anfægtet af flere – synes ikke at have efterladt sig synlige spor, ligesom det af slækten senere påberåbte våben ikke er medtaget i *Armorial Général* (Hozier [1696] 1865). Dette værk gik ellers til yderligheder for (af beskatningshensyn) at opstøve hvert eneste eksisterende våben i Frankrig og lidt til.⁹

Titlen

Kort inden sit andet ægteskab havde greve Decazes (eller de Cazes, som han undertiden kaldtes i de år)¹⁰ altså opnået ved kongeligt reskript af 12. juni 1818¹¹ at blive dansk hertug af "Glücksbjerg" – en titel, der – som det hed i reskriptet – skulle "*gaae i Arv paa hans mandlige Afkom i nedstigende Linie*". Samtidigt bestemte kongen, at hertugen fik "*Rang over Vore Lehns Grever*", hvilket siden er opfattet som i samme klasse og nummer men foran disse, og dér har hertugen af Glücksbjerg stået siden.

Med titlen kom ifølge det kongelige reskript også "*Indfødsret i Vore Stater*". Ligeledes blev det ved samme lejlighed bestemt, at Decazes skulle købe sig gods i Danmark, og at dette skulle have navn af "Glücksbjerg" og gå i arv som len. Dette skete aldrig,

omend Decazes købte gehejmestatsminister Niels Rosenkrantz' lejlighed i Dehns Palæ i Frederiksgade i København, men han kom aldrig til at benytte den som bolig.

Hvorfor blev en fransk politiker uden synderlig forbindelse til Danmark pludseligt tildelt en historisk unik dansk adelstitel? Historien er lang og kompliceret. Decazes havde ønsket at gøre et godt, nyt ægteskab, og i 1818 friede han til den førnævnte, kun 16-årige Égédie-Wilhemine-Octavie, datter af Napoleons fhv. kammerherre, politikeren Louis-Clair de Beaupoil, greve de St.-Aulaire (1778–1854). Hendes familie havde længe været på udkik efter et godt parti til hende – bl.a. en prins af Liechtenstein og en fransk hertug – men de syntes også godt om den lovende franske politiker Decazes. Problemet var imidlertid, at han ikke var ”mere” end blot en nyslået greve – i særdeleshed fordi man havde, hvad der bedst kan kaldes en ”arvetante”: Den unge grevedatters moder var søsterdatter til den relativt velhavende Anna Caroline af Nassau-Saarbrücken (1751–1824),¹² enkehertuginde af Braunschweig-Bevern og enkehertuginde af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Glücksborg og boende på Glücksborg Slot, som den sidste repræsentant for denne ældre, glücksborgske hertuginje. Hun var angiveligt utilbøjelig til at give sit samtykke til – og måske økonomiske understøttelse af – et ægteskab med en simpel greve. En hertug derimod ville være acceptabel for enkehertuginde.

Kong Louis XVIII var, som nævnt, overordentligt venligt stemt overfor Decazes, men fandt det af politiske årsager umuligt at gøre ham til fransk hertug: Det ville, skønnede man, skabe for stor politisk utilfreds-

hed, for nok var han kongens yndling, men han var ikke tilstrækkeligt fremtrædende for en sådan ”opgradering”. Men så meldte der sig en anden tanke: At man kunne skaffe ham en udenlandsk hertugtitel. Forhistorien var, at den store franske statsmand, Louis XVIII's premier- og udenrigsminister i 1814–15, Charles-Maurice de Talleyrand-Périgord (1754–1838), havde et forhold til sin broders søns kone, Dorothea, født prinsesse (von Biron) af Kurland (1793–1862). Hun havde ledsaget ham til Wiener-kongressen, og Talleyrand ønskede en passende titel til hende, men da der ikke var tilstrækkelig åbenlys grund til, at hun eller hendes mand skulle modtage en sådan, fik Talleyrand som led i en større handel kongen af Begge Sicilier til at opfinde titlen ”Hertug af Dino” (navngivet efter en lille calabrisk ø) og tildele den til Talleyrand med mulighed for at disponere over titlen. Det gjorde han ved næsten øjeblikkeligt at give den videre til nevøen, hvorved dennes hustru blev hertuginde, hvorefter hun og manden lod sig separere. *Keine Hexerei, nur Behändigkeit*. Tanken meldte sig derfor hos Decazes, greve Saint-Aulaire og kong Louis XVIII, at man kunne forsøge noget lignende her. Konkret ville man foreslå kong Frederik VI, at denne kunne overføre enkehertuginde tilgiftede Glücksborg-titel med slot til Decazes. Planen blev af de tre, ved flere separate møder, forelagt den danske gesandt i Paris, Ernst Frederik von Walterstorff (1755–1820), der dog måtte gøre opmærksom på, at lige dét næppe kunne lade sig gøre.

Walterstorff øjnede dog en anden mulighed: Netop på det tidspunkt havde han svære forhandlinger med den franske stat

om de store økonomiske krav, som Danmark havde til Frankrig ovenpå Napoleonskrigene (i alt ca. 42 mio. francs), og Walterstorff anede med en tjeneste overfor kongens yndling en beskeden åbning for måske at kunne gøre danskerne populære hos Louis XVIII. Han foreslog derfor den danske konge – via udenrigsminister Rosenkrantz – at man kunne gøre Decazes til hertug af det ikke-eksisterende "Glyksberg", men alternativt drøftede man alt fra noget med Læssøe til titler, hvori der indgik "-skiold" og "-borg". Det gik man med til, og dermed "endte" franskmandens behov for en hertugtitel og danskernes ønske om at stå sig godt med den franske regering med skabelsen af den noget særegne titel.¹³

Enkehertuginen gik så i forbøn for den unge slægtnings forlovede og lovede at deponere 300.000 franc hos den danske stat med henblik på stiftelsen af et majorat, og derefter blev et kongeligt reskript udfærdiget i juni 1818, og meddelt til Decazes sidst på måneden. Han blev ifølge reskriptet tildelt "*Titel af Hertug af Glucksbiereg og med Rang over Vore Lehns Grever, hvilken Titel og Rang skal gaae i Arv paa hans mandlige Afkom i nedstigende Linie.*"

Derefter kom der gang i bryllupsplanerne, og 11. august 1818 stod brylluppet i Paris. Enkehertuginen kom fra Glücksborg, og vidnerne ved brylluppet var ingen mindre end kong Louis XVIII og samtlige hans ministre.

Den danske hertugtitel blev dog i første omgang ikke formelt anerkendt hjemme i Frankrig – af politiske grunde (Hansen 1914: 15f). De næste år var han endnu kun kendt som "Greve de Cazes" – indtil han i

1820 blev Duc Decazes og i 1822 fik fransk anerkendelse af Glücksbiereg-titlen (jf. ovenfor). Hertugtitlen er siden ført af de senere overhoveder for slægten (der generelt har skrevet sig med efternavnet "*Decazes de Glücksbiereg*") – typisk som "*Duc Decazes et Duc de Glücksbiereg*" (eller "... de Glucksbiereg" eller "... de Glucksberg"). Dog har den ældste søn og arving til hertugtitlen ofte skrevet sig "*Marquis Decazes*" og/eller "*Duc de Glücksbiereg*", i lighed med f.eks. i Storbritannien hvor arvingen ofte benytter en fra faderens titler afledt "*courtesy title*" ("høflighedstitel"). Ingen andre kadettitler har været anerkendt for familiens øvrige medlemmer.

I de senere år har *Danmarks Adels Aarbog* redaktionelt skiftet vurdering og anfører nu (fra og med bind 2006–08), at hertugtitlen er givet uindskrænket, i stedet for som tidligere som "primogenitur". Der er betydelig støtte herfor ved en meget bogstavelig læsning af det endelige diplom (jf. nedenfor). Her hedder det nemlig:

"... med hans ægte mandlige Descendenter ophøjes til Hertug af Glücksbiereg ... med Rang over Vore Lehnsgrever og med alle de Privilegier, Friheder og Benaadninger, som i Erektionspatentet for det af ham oprettede Lehn ville findes bestemte; og ville Vi, at han selv og hans ægte mandlige Descendenter samt deres ægte mandlige Afkom, og efter deres Død hans Broder Vicomte Joseph Leonard Decazes og dennes ægte mandlige Descendenter skal kaldes og hædres af Alle og Enhver som Hertuger af Glücksbiereg."

Selve hertugvåbenet (se nedenfor) nedarves på lignende vis til:

"... hans ægtefødte mandlige Afkom tillige med deres mandlige ægte Descendenter, og efter disses Død Erektors Broder Vicomte Joseph Leonard Decazes samt hans ægte mandlige Descendenter..."

Det er, hvis det læses bogstaveligt, en udvidelse i.f.t. reskriptets tale om, at titlen nedarves "paa hans mandlige Afkom i nedstigende Linie".

Har denne uindskrænkede titel været meningen fra begyndelsen? Det kan man af flere grunde tvivle på. For det første var der i denne periode ingen andre rent titulære hertugtitler (altså for ikke-regerende slægter) tildelt som uindskrænkede til alle mandlige medlemmer af en slægt, herunder ingen af de franske hertugtitler under kejser- eller kongedømmerne. En sådan titeltildeling ville i sandhed have været så historisk og utraditionel, at det er bemærkelsesværdigt, at spørgsmålet om titlens "destination" ikke synes berørt af nogen af de implicerede parter i den ikke-sparsomme korrespondance om titlen.

For det andet antyder overvejelserne i 1823–24 mellem den danske regering og Decazes om at lade den danske hertugtitel overgå til den næstældste søn (jf. nedenfor), at titlen i hvert fald ikke i samtiden blandt de involverede parter har været forstået som uindskrænket for alle mænd i agnatisk linje. Dette understreges af, at en så markant fravigelse fra primogenitur-praksis ikke er omtalt i sagsakterne, samt fraværet på efterfølgende omtale: I de igennem mange år jævnligt publicerede ranglister i *Hof- og Statskalenderen* opføres fra familien alene Decazes-familiens overhoved uden navne på

andre medlemmer eller nogen videre bemærkninger, hvilket er forskellig fra f.eks. greverne Danneskiold-Samsøe, hvor der henvises til et medlem af slægten og generisk til de øvrige.

For det tredje synes slægtens medlemmer heller aldrig selv at have opfattet titlen som uindskrænket, selvom særligt de yngre mandlige medlemmer kunne have en klar, personlig interesse i at blive "opgraderede" til danske hertuger.¹⁴ Det samme gælder sekundære kilder, såsom standardværkerne *Almanach de Gotha*, *Genealogisches Handbuch des Adels: Fürstliche Häuser* og *Danmarks Adels Aarbog* (før fornylig).¹⁵ Værkerne er ikke ufejlbarlige, men havde der blandt de involverede været usikkerhed eller uenighed, ville man dog nok have registreret noget sådant på et tidspunkt.

Man kan gætte på – men det er naturligvis gætterier – at noget er gået "tabt" i korrespondance og overvejelser, måske bl.a. på grund af forskellige traditioner og sprogbrug, samt en presserende deadline i 1818. Men uanset, hvad intentionen måtte have været, er det klart, at en bogstavelig læsning af det endelige patent må lede til konklusionen, at alle mandlige medlemmer af slægten er hertuger, mens de kvindelige efterkommere er ubetitlede.

Hertugvåbenerne

Men noget manglede efter 1818. Decazes havde desuagtet præmissen for tildelingen af hertugtitlen aldrig fået købt sig et dansk gods, og enkehertuginen havde heller aldrig deponeret de 300.000 franc. Decazes havde faktisk hverken et egentligt dansk di-

Ill. 2 . Nutidig udgave af Decazes-familiens stamvåben, som det hævdes at være ført siden en angivelig adling af Raimond Decazes 1575/1595.

Contemporary rendition of the stem coat of arms of the Decazes family, as claimed to have been borne since a supposed ennoblement of Raimond Decazes 1575/1595 (Wikimedia Commons).

plom eller et officielt fastsat, dansk hertugvåben. I 1822–23 var man opmærksom på disse udeståender, og det faldt sammen med, at Decazes i to måneder (juni – august 1823) besøgte Danmark, bl.a. for at undersøge mulighederne for at købe en ejendom for at oprette det lovede majorat. I den forbindelse mødtes han to gange med kong Frederik VI på Louisenlund.

Decazes vides at have indsendt to våbentegninger, der i dag begge befinder sig i Rigsarkivet i København. Det ene er et udklip med den udgave af familiens våben, han førte som i mellemtiden fransk hertug Decazes, mens det andet (formodentlig indsendt allerede i 1818) er et mere kompliceret forslag, vi skal vende tilbage til nedenfor. Decazes-stamvåbenet var – siden 1595, hævdedes det jo nu – i sølv tre sorte, afrevne ravnehoveder (Ill. 2). Dette våben havde

Ill. 3. Våben for Élie Decazes som fransk duc-pair, skåret ud af en bog og 1823 indsendt som forlæg til et dansk hertugvåben (Rigsarkivet, København). *Coat of arms of Élie Decazes as French duc-pair, cut out of a book and 1823 submitted as proposal for his Danish ducal arms (National Archives, Copenhagen).*

Decazes ført som først greve (fra 1816) og siden som hertug Decazes (fra 1820), og det havde været noteret i papirerne i forbindelse med tildelingen af den danske hertugtitel i 1818. Til det formål indsendte man så nu i 1823 en side skåret ud af en bog med kobberstukne våbener for medlemmerne af det franske overhus, *pair*-kammeret: Decazes-våbenet, med (blå) våbenkappe og hertugkrone med (blå) pair-puld (Ill. 3).

Det våben, som Danske Kancelli udarbejdede 6. august 1823, og som kongen ap-

Ill. 4. Våben for hertugen af Glücksbjerg, som egenhændigt approberet af kong Frederik VI 30. september 1823 (Rigsarkivet, København).
Coat of arms of the Duke of Glücksbjerg, as personally approved by King Frederik VI 30th of September 1823 (National Archives, Copenhagen).

proberede 30. september 1823 (Ill. 4), fulgte forlægget nøje, omend med én forskel: Man tilføjede to skjoldholdere, nemlig en naturlig løve (dekster) og en brun grif (sinister). Præcis hvor de kom fra, vides ikke, men løver er jo ikke ualmindelige, slet ikke i dansk heraldik, og kan måske ses som et nådestegn; griffen derimod foreligger der ikke nogen umiddelbar forklaring på.

Sågar hertugkronen var uforandret i forhold til det indsendte franske hertugvåben: En specifik hertugkrone findes ikke officielt fastsat i dansk heraldik, hverken dengang

eller nu. Der findes ganske vist (fastsat 1693) Gyldenløvernes hertug-lignende krone og Danneskioldernes "førstelige" krone (jf. Bartholdy 1980 og Ronny Andersens bidrag til denne artikelsamling), ligesom der eksisterer den særlige til dansk ordensheraldik udviklede, men sjældent anvendte danske fælles krone for "Hertuger, Markgrever, Landgrever, Fyrster og fremmede Prinser" (Grandjean 1919: 207). Ingen af disse ville være syndeligt oplagte i dette tilfælde, men ingen egentlig dansk hertugkrone blev fastsat til lejligheden – i stedet anvendte man simpelthen den franske, der dog også er identisk med den, der findes i bl.a. Spanien, Portugal, Italien og Storbritannien og dermed næsten "generisk" (jf. Pinches 1994). Lidt misforstået medtog man dog i patentet den blå puld, som Decazes havde ret til som fransk arvelig *Duc-Pair*, hvilket ret beset er en separat titel uafhængig af den danske og knyttet til en specifik og (som historien skulle vise) yderst tidsbegrænset funktion. Våbenet blasoneredes i patentet således:

"Skjoldet er Sølv, hvori 3de til Høire vendte afrevne sorte Ravnehoveder 2, 1. Ovenover Skjoldet er anbragt en hertugelig Guldkrone. Til Skjoldholdere, paa Høire en med opvendt Hale paa Bagbenene opreist Løve og paa Venstre en med Guldnæb og Kløer samt udstrakte Vinger ligeledes opreist brun Grif.

Hele Vaabenet hænger i en guldbroderet og med Guldlidser og Qvaster opbunden blaa Floielskappe, foret med Hermelin og prydet med en hertugelig Krone."

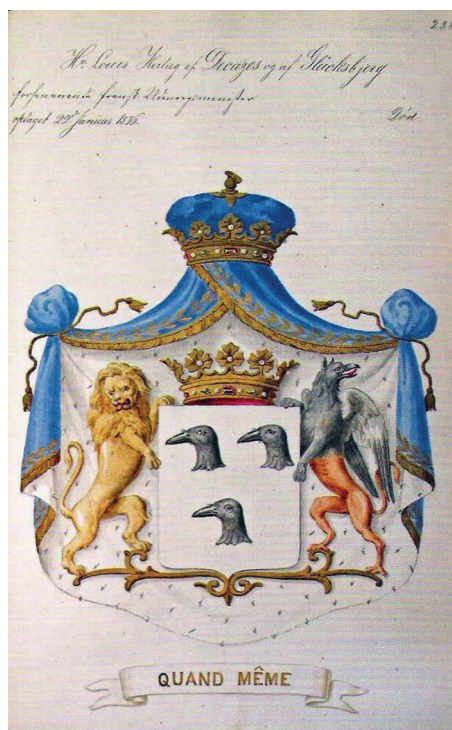
Våbenet dukkede op igen i Danmark en generation senere, da Élie Decazes' ældste søn,

Ill. 5. Våben for udenrigsminister Louis Decazes (1819–1886), 2. hertug Decazes og 2. hertug af Glücksbjerg, som storkorsridder af Dannebrogordenen 1874. Griffens ørnehoved er her erstattet med et ravnehoved som i skjoldet (Ordenskapitlet, København).

Coat of arms of Foreign Minister Louis Decazes (1819–1886), 2nd Duke, as Knight Grand Cross of the Order of the Dannebrog 1874. The head of the griffin is made to look like a raven's head, as in the shield (Chancellery of the Danish Royal Orders, Copenhagen).

udenrigsminister Louis Decazes de Glücksbjerg (1819–1886), den 2. hertug Decazes og 2. hertug af Glücksbjerg, fransk udenrigsminister, modtog først storkors af Dannebrogordenen (1874) og siden Elefantordenen (1876).¹⁶ Her er våbenerne grundlæggende

Ill. 6. Våben for udenrigsminister Louis Decazes (1819–1886), 2. hertug Decazes og 2. hertug af Glücksbjerg, som ridder af Elefantordenen 1876 (Ordenskapitlet, København).

Coat of arms of Foreign Minister Louis Decazes (1819–1886), 2nd Duke, as Knight of the Order of the Elephant 1876 (Chancellery of the Danish Royal Orders, Copenhagen).

som approberet af Frederik VI i 1823, men med små forskelle. For det første er våbenkappen i storkorsvåbenet gengivet som rød i stedet for blå (Ill. 5); måske ved en fejl, måske foranlediget af at pair-kammeret nu var afskaffet i Frankrig? For det andet er den

Ill. 7. Våben for udenrigsminister Louis Decazes (1819–1886), 2. hertug Decazes og 2. hertug af Glücksbjerg, som ridder af Serafimerordenen, her blot med traditionel fransk hertugkrone uden pair-puld. Ravnehovederne fremstår her ikke afrevne (Kungl. Maj. Orden, Stockholm).

Coat of arms for Foreign Minister Louis Decazes (1819–1886), 2nd Duke, as Knight of the Order of the Seraphim, here just the shield and an open French ducal coronet (Chancellery of the Swedish Royal Orders, Stockholm).

skjoldholdende grifs hoved drejet væk fra skjoldet og rettet ud ad, men nok så morsomt ændret fra det traditionelle ørnehoved til noget, der ligner et ravnehoved – d.v.s. et spil på selve våbenmærket. Hertugens våben som elefantridder (Ill. 6) følger derimod det i 1823 approberede bortset fra at griffens hoved (nu igen et ørnehoved) fortsat er vendt væk fra skjoldet (og kroppen farvemæssigt fremstår som et sammensat dyrs), mens et personligt valgsprog, "QUAND MÊME", er tilføjet. Måske antyder disse forskelle, at det første riddervåben er udarbej-

Ill. 8. Fejlagtigt våben for "Decazes, Herzog v. Glücksburg" (sic!) (Siebmacher). *Erroneous coat of arms for "Decazes, Duke of Glücksburg" (sic!) (Siebmacher).*

det herhjemme, mens det andet er indsendt af hertugen selv.

Mellem de to danske ordener var hertugen tillige (1877) blevet ridder af den svenske Serafimerorden. I den forbindelse anvendte han alene skjoldet og en traditionel fransk hertugkrone uden pair-puld (Ill. 7, jf. Nordenvall 1998, nr. 439).

Men der er faktisk et "andet" våben for hertugerne af Glücksbjerg – sådan da. Slår man op i Siebmachers *Grosses und Allgemeines Wappenbuch*, er der en artikel med våben for "Decazes, Herzog v. Glücksburg" [sic!]

(Siebmacher 1889: 81 & Tavle 122). Dette har imidlertid intet med Glücksborgerne at gøre men indeholder derimod umiskendeligt (bl.a.) Decazes' stamvåben i et hjerteskjold og omgivet af en våbenkappe kronet med en tysk hertugkrone (Ill. 8). Det er givetvis herfra, at dette våben er vandret videre til først at blive omtalt i *Almanach de Gotha* (f.eks. 1942: 485) og dernæst til *Genealogisches Handbuch des Adels: Fürstliche Häuser* (1980: 398, jf. Hueck 1974: 433). Våbenet er imidlertid aldrig blevet stadfæstet noget sted – men det findes dog faktisk i en farvelagt udgave blandt bilagene i Danske Kancelli i forbindelse med Glücksbiereg-titlen (Ill. 9.). Det må opfattes som et kasseret forarbejde, formodentlig indsendt af Decazes selv i 1818.

Det er relativt simpelt at afdække betydningen af felterne i dette aldrig realiserede hertugvåben. Hjerteskjoldet er stamvåbenet for Decazes med i sølv de tre afrevne, sorte ravnehoveder (2, 1). I 1. og 4. felt findes i rødt tre pælvist satte guld stokke behæftede med blå bånd – hvilket, meget passende i forhold til omstændighederne, er våbenet for Beaupoil de Saint-Aulaire (altså den første hertuginde af Glücksbiereg's fædrene slægt). Dette ses i øvrigt også i et alliancevåben for Decazes og hustruen fra ca. 1818–1820 (Ill. 1), altså efter de blev gift men før hans franske hertugtitel og før den franske anerkendelse af den danske titel. 2. og 3. felt er blåt og indeholder på grøn jord en guld borg med tre sammenbyggede gavlhuse. Her må åbenlyst være tale om slottet Glücksborg, som tegningen er en næsten realistisk, om end forsimplet, gengivelse af. Da denne mulige stedreference i hertugtitlen var kasseret allerede i 1818 (til fordel for det ikke-ek-

Ill. 9. Kasseret udkast til våben for hertugen af Glücksbiereg, formodentlig fra 1818 (Rigsarkivet, København).

Rejected draft for coat of arms for the Duke of Glücksbiereg, presumably dating from 1818 (National Archives, Copenhagen).

sisterende Glücksbiereg), er det oplagt at gætte på, at skitsen må stamme fra forhandlingerne i 1818.

Hvordan det kasserede våben så er endt i Siebmacher, er et godt spørgsmål – men udkastet i Danske Kancellis samling kan være blevet set af nogen, der så har troet, at det var dét, Decazes var blevet tildelt i Danmark. Og fra Siebmacher er det så vandret videre.

Hertugvåbenet var i øvrigt ikke det eneste spørgsmål, der dukkede op i 1823–24. Tildelingen af titlen i 1818 var jo sket under eksplicit forudsætning om, at hertugen skulle erhverve sig dansk gods og med det få oprettet et hertugeligt len, Glücksbiereg. Et delvist relateret spørgsmål, som man i den

forbindelse lagde en del kræfter i, omhandle successionen til den danske hertugtitel og det i den forbindelse planlagte majorat. Élie Decazes ønskede nemlig, nu hvor han i mellemtiden også var blevet fransk hertug, at få delt titlerne imellem sine to ældste sønner, således at et dansk majorat ville skulle gå til den næstældste søn og derefter nedarves efter førstefødselsretten, mens den ældste søn skulle arve den franske hertugtitel (jf. Hansen 1914: 18). Skulle hele hertugens agnatiske descendens uddø, ønskede Decazes, at majoratet, men uden titel, skulle overgå til hans egen yngre broder, Vicomte Decazes og dennes agnatiske descendens, og derefter til spindesiden. Fra dansk side svarede man, at succession til titlen også sagtens kunne udstrækkes til broderens linje, skulle det blive nødvendigt, og dermed blev det, da selve diplommet skulle udfærdiges. Det skete i en forestilling 25. februar 1824 med kongelig approbation 2. marts, og det dansk-sprogede diplom afleveredes ved udgangen af 1824 (om end dateret 12. juni 1818).¹⁷

Majoratet blev dog aldrig oprettet, for i mellemtiden var den gamle enkehertuginde – som det hele egentlig handlede om, og som skulle have indskudt de nødvendige penge i den danske statskasse – afgang ved døden tidligere på året. Men titlen var skabt og lever videre endnu i dag.

Referencer

Ikke-publicerede kilder:

- Grevelige, friherrelige og adelige patenter: Grevelige patenter 1808-1912, #20, s. 18f, Danske Kancelli A114, Rigsarkivet.
Indlæg m.m. til grevelige, friherrelige og adelige patenter 1671-1848: Grevelige patenter efter 1808, Danske Kancelli A126, Rigsarkivet.
Note om patent, Grevelige, friherrelige og adelige patenter: Adelige patenter 1808, #15, s. 21, Danske Kancelli A116, Rigsarkivet.

Publicerede kilder:

- Almanach de Gotha / Gothaisches Genealogisches Taschenbuch der Fürstlichen Häuser (Hofkalender)* (1942). Gotha: Justus Perthes.
Bartholdy, Nils G. (1980). Rangkroner og hjelme under den ældre dansk-norske enevælde. *Heroldisk Tidsskrift* 5 (41): 9-22.
Bramsen, Bo (1976 [1975]). *Huset Glücksborg i 150 år*. 2. udg., København: Gyldendal.
Dulaure, J.-A. (1838). *Histoire de la Révolution Française, depuis 1814, jusqu'à 1830 ...* bd. 4, Paris: Poirée.
Genealogisches Handbuch des Adels: Fürstliche Häuser (1980), Band XI. Limburg an der Lahn: C.A. Starke.
Grandjean, Poul Bredo (1919). *Dansk Heraldik*. København: J.H. Schultz.
Hansen, Axel (1914). Hertugen af Glücksbjerg. *Historisk Tidsskrift* 8 (5): 1-19.
Hozier, Louis Pierre d' (1865 [1696]). *Armorial général, ou Registres de la noblesse de France*. Paris: F. Didot.
Hueck, Walter von (red.) (1974). *Adelslexicon, Bd. II: Boo-Don*. Genealogisches Handbuch des Adels, Limburg an der Lahn: C.A. Starke.
Krag, Jens-Otto (1973). *Dagbog 1971-1972*. København: Gyldendal.
Kurrild-Klitgaard, Peter (2008). Danish-Norwegian nobiliary titles for Italian gentlemen. *Rivista Araldica: Rivista del Collegio Araldico* 2008: 55-62.
Lamant, Hubert (1975). Decazes, ducs de Glücksbjerg, p. 94 i *Armorial général et nobiliaire français*, bd. VI Maigret.
Nordenvall, Per (1998). *Kungliga Serafimerorden 1748-1998*. Stockholm: Kungl. Maj:ts Orden.
Pedersen, Jørgen (2009). *Riddere af Elefantordenen*

- 1559–2009. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Pinches, J. H. (1994). *European nobility and heraldry: A comparative study of the titles of nobility and their heraldic exterior ornaments for each country, with historical notes*. Ramsbury: Heraldry Today.
- Rietstap, J.-B. (1884). *Armorial Général*. 2. udg., Gouda: G.B. van Goor Zonen.
- Saint-Edme, M. B. (1829). Decazes (Élie), duc de Glücksbourg, pp. 182–222 i *Biographie des Lieutenans-Généraux, Ministres, Directeurs-Généraux, Chargés d'Arondissements, Préfets de la Police en France et de ses principaux agens*. Paris.
- Siebmacher, Johann (1889). Decazes, Herzöge von Glücksburg, p. 81 i *Siebmacher's grosses Wappenbuch: Bd. 5, Die Wappen der europäischen Fürsten*.

Noter

- 1 Jeg skylder tak for kommentarer og anden hjælp til Ronny Andersen, Nils G. Bartholdy, Hervé Baron Pinoteau og Guy Stair Sainty.
- 2 Om disse, se Kurrild-Klitgaard 2008.
- 3 Adelsmanden Knud Porse (+1330) opnåede i en farverig karriere at blive hertug af Samsø og Halland (fra 1327) og Estland (fra 1329). Han blev 1328 gift med Ingeborg Haakonsdatter, datter af kong Haakon V af Norge og moder til kong Magnus Smek af Norge og Sverige. Som et andet kuriøst eksempel fra middelalderen kan nævnes den danske rigsdrost og marsk, Niels Olufsen (Bild) (+ ca. 1322), der fik herskabet Wustrow i Wenden som arvelen, først i 1313 som vasal af den danske konge, og siden af herrerne af Mecklenborg.
- 4 Det blev dog i 1972 i forbindelse med kong Frederik IXs død drøftet, hvorvidt dronning Margrethe II's gemal, prins Henrik, skulle have titel af "Hertug af Fredensborg", men det syntes den daværende Socialdemokratiske statsminister var en dårlig idé. Jens Otto Krag fandt titlen "kunstig" og forudså, at "det ville ikke være populært", jf. hans erindringer (Krag 1973: 113f).
- 5 Nærværende fremstilling af omstændighederne i.f.m. hertugtitlen støtter sig i vidt omfang på Hansen 1914 og de dertil anvendte primærkilder. Om Decazes' karriere og baggrund, herunder det i 1816 påberåbte adelskab, se f.eks. Saint-Edme 1829; Dulaure 1838.
- 6 En lang række danske kilder omtaler Decazes som havende været udenrigsminister i 1818, men det var han aldrig; det var efter sigende ventet, at han ville blive det, men det skete aldrig.
- 7 Jf. Lamant 1975. *Almanach de Gotha* (1942: 485) og *Genealogisches Handbuch des Adels: Fürstliche Häuser* (1980: 398) siger 1815.
- 8 Det hører med til historien, at en tredje Decazes blev adlet og fik en forbindelse til både Danmark og Glücksbiert-titlen: Brødrene Decazes' yngre helfætter, Pierre Elysée Decazes (1793–), blev 24. juni 1819 udnævnt til baron, og fra 1823 var han kongelig fransk chargé d'affaires i København. Det var via ham, at en del af forhandlingerne 1823–24 om et dansk len m.v. foregik.
- 9 Decazes-våbenet er med i J.B. Rietstaps *Armorial Général* ("de Cazes" og "de Cazes (de), ducs de Glücksberg" i Rietstap 1884: 391). Omtalen er imidlertid alene med henvisning til 1815/1820-værdighederne, d.v.s. uden omtale af nogen tidligere adelsstatus. Via 1816-adlingen er historien om en tidligere adling blevet "kanoniseret" og gentaget ukritisk, jf. f.eks. Krogh 1866: 151; Lamant 1975: 95.
- 10 Jf. det kongelige danske reskript af 1818.
- 11 *Siebmacher* anfører datoen 12. juli 1819 (tavle 122), men det er en fejl i både måned og år og må være en dobbeltfejlskrivning for 12. juni 1818; det er formodentlig derfra, at fejlen m.h.t. et fejlagtigt våben, dateret 1819, er gået videre, jf. nedenfor. Det danske udkast til reskript siger i øvrigt 12. august, men måneden er streget over og korrigeret til juni – og var det blevet august havde han ikke (som hele arrangementet mere eller mindre havde som præmis) været hertug ved brylluppet (11. august).
- 12 *Almanach de Gotha* (1942: 485) og *Genealogisches Handbuch des Adels: Fürstliche Häuser* (1980: 398) siger, at et diplom blev udstedt 12. juli 1818. Hvor præcis denne information stammer fra, vides ikke. Der må meget muligt være tale om en fejlskrivning for 12. juni (1818), som er datoen for reskriptet og udkast til patent, samt det endelige (tilbagedaterede) diplom.
- 13 Hun var dermed en fjern slægtning til broderen, Joseph Decazes' hustru, hvis moder, som nævnt ovenfor, tilhørte en illegitim linje af Nassau-Siegen.
- 13 Bo Bramsen har i sit tobindsværk *Huset Glücks-*

borg (der i sin tid blev kritiseret kraftigt for at have bogstaveligt tusinder af fejl og mangler) hævdede, at skabelsen af hertugtitlen skyldtes, at kong Louis XVIII "*desværre*" ikke "*rådede ... over noget egnet hertugdømme*" (Bramsen [1975] 1976, I: 50). Men det er jo meningsløst. For det første fik Decazes jo faktisk kort efter en fransk hertugtitel, hvilket Bramsen synes at have overset. For det andet var der ikke nominelle grænser for selve antallet af franske hertugtitler; der var ikke på det tidspunkt tale om egentlige "hertugdømmer" med tilliggender og lensstatus, men rent titulære hertuger. Den virkelige forklaring er den noget mere komplekse, som Bramsen kunne have læst i Hansen 1914, og som nærværende fremstilling af omstændighederne i vidt omfang bygger på.

- 14 Ved den seneste hertugs død fremgik det ligeledes af de efterladtes dødsannonce for ham, at arvingen (efter udbredt fransk skik) kaldte sig "*Marquis Decazes*", mens de andre sønner og deres hustruer i lighed med andre franske hertugfamilier har tillagt sig selv titel af greve/grevinder. Ingen af dem brugte eller vides ingensinde at have brugt hertugtitler.

- 15 Se f.eks. *Danmarks Adels Aarvog* fra 1884 til 2003–05. Jf. *Annuaire de la Noblesse de France ...* (1860, s. 89), hvor den ældste søn og arving anføres som "*marquis Decazes, duc de Glücksberg*", mens hverken døtre eller yngre sønner tillægges nogen titel. Jf. også *Genealogisches Handbuch des Adels: Fürstliche Häuser* 1980. I *Almanach de Gotha* (f.eks. 1942: 485) anføres én yngre søn med titlen "*comte*" og en endnu yngre "*vicomte*" (!), hvilket må ses som et eksempel på den udbredte franske tradition for, at yngre sønner af overhovedet for en betitlet familie lidt efter forgodtbefindende anvender tilsvarende eller lavere titler, "*titre de courtoisie*", selv hvis sådanne ikke er tildelt.
- 16 Den første hertug blev også ridder af Elefantordenen (27. juni 1846), men hans våben er ikke indmalet i ridderbøgerne, jf. Pedersen 2009: 247.
- 17 Skrivelse fra Hertugen af Glücksbjerg til Baron Decazes, dateret 29. juli 1823; skrivelser fra Baron Decazes til kancellipræsident Kaas dateret 4. november 1823 og 12. februar 1824, jf. Hansen 1914: 18f.

Hertugkroner i heraldikken

Af Ronny Andersen

TITLE: Ducal coronets of rank in heraldry.

ABSTRACT: Heraldic coronets of rank emerge in the 16th and especially the 17th century. Earlier heraldic crowns and coronets consisted of rings with decorations, often leaves of different kind, and the same type of crown was used by people of different rank. Heraldic authors published various systems of coronets of rank. Some of these were theoretical, while others were widely used in actual heraldry. In the kingdom of Denmark-Norway a system of heraldic coronets of rank was officially established in 1693. As the title of duke did not exist as a noble title there was no coronet of rank for dukes. However, the coronet that was to be used by the natural sons of the king was probably inspired by the French ducal coronet of rank. This coronet was used several times during the 18th century with variations. In 1818 the only duke in the history of Danish nobility was created, and his arms from 1823 show a French ducal coronet. In 1858 the Danish Order of Freemasons was given a special ducal coronet by king Frederik VII. Throughout Europe, the widely used coronet for dukes were of the French type, with five visible leaves. A similar coronet is also used in British heraldry. The British coronets of rank exist as physical coronets and are used at coronations. Some of the Swedish coronets are used at different royal occasions as well. The dukes of Schleswig-Holstein of the princely house of Oldenburg were influenced by the German tradition with caps combined with coronets. Later the German Empire introduced a system of coronets of rank.

KEYWORDS: Coronets, rank, ducal heraldry, nobility, princely heraldry, European heraldry, heraldic systems.

AUTHOR INFORMATION: Ronny Andersen, AIH, heraldic consultant, archivist, Danish National Archives – andersen@heraldik.org

Heraldiske rangkroner

Heraldiske rangkroner er et fænomen, der hører til heraldikkens senere udvikling og er et resultat af den teoretiske beskæftigelse med og systematiseringen af heraldikken.¹ Den tidlige heraldik kendte naturligvis også til kronet, men disse var ikke systematisk

differentierede. Heraldiske kronet i middelalderen, uanset indehaverens rang, bestod for det meste af kroneringe med påsatte ornamenter, typisk i form af forskellige typer blade. De kongelige kronet var på denne tid åbne kronet af bladtypen, der også anvendtes af andre fyrstelige og efterhånden også af adelen. Kronerne opstod som regel som

rent dekorative elementer, der forbandt hjelm og hjelmtegn, og kunne være af vidt forskellig art.²

I løbet af det 16. og især det 17. århundrede opstod der efterhånden forskellige kroner, der i et indbyrdes hierarki angav, hvilken rang bæreren havde. Visse steder blev kronerne formaliserede og formelt fastsatte, andre steder var det praksis og sædvane og ikke centrale og formelle forordninger, der blev normdannende. I alle tilfælde skal man være klar over, at der kan være stor forskel på, hvad heraldiske teoretikeres normative systemer angiver og den faktiske brug af kroner i den levende heraldik. Misbrug af rangkroner af personer, der ikke havde adgang til dem, har også fundet sted, som Galbreath og Jéquier bemærker: *"Übrigens bediente sich seit dem 17. und vor allem im 18. und 19. Jahrhundert jedermann mit vollkommener Ungeniertheit einer Krone."*³ Woodward og Burnett skriver i *A Treatise on Heraldry*: *"When we come to the consideration of the coronets borne by the European nobility, we must remark at the outset that great license prevails, and that it is only in our own land that we can be certain that the coronet which is used as a heraldic adornment is a clear indication of the rank of the user."*⁴ Samme anglocentriske synspunkt findes hos Fox-Davies.⁵

Danmark-Norge

For dansk-norske forhold er sagen ganske enkel, idet der i 1693 blev fastsat en række rangkroner, egentlig til brug for ridderskjoldene i de kongelige ordeners ridderkapel.⁶ (Ill. 1). Men kronereglementet blev også anvendt uden for ordensheraldikken. Godt

Ill. 1: De dansk-norske rangkroner fra 1693. Malet tavle på Rosenborg Slot. Gengivet med velvillig tilladelse fra Kongernes Samling. *The Danish-Norwegian coronets of rank from 1693. From a painting in Rosenborg Castle. Courtesy of The Royal Danish Collection.*

tyve år tidligere var der med privilegierne for greverne og friherrerne af 1671 fastsat rangkroner – og omkring 1674 også ranghjelme – for greverne og friherrerne.⁷ Krone-reglementet af 1693 fastsatte ud over disse rangkroner også en rangkrone for den ubetitlede adel, hvilket i virkeligheden var en kodificering af de faktiske forhold, da en bestemt adelskrone havde udviklet sig igennem sidste halvdel af 1600-tallet. Kronereglementet fastsatte også rangkroner for prinser og prinsesser, kronprinsen og kronprinsessen. Kongen og dronningen anvendte begge kongekronen. Specielle kroner blev også fastsat til brug inden i skjoldet, men disse kroner blev kun brugt i mindre grad. Endelig indeholdt kronereglementet også en hue til udenlandske kurfyrster og en rang-

Ill. 2: Seglaftryk med Ulrik Frederik Gyldenløves våben og krone, 1671. Rigsarkivet: Tyske Kancelli, Udenrigske Afdeling. Oldenburg: Akter og dokumenter vedrørende forhandlingerne med hertug Christian Albrecht af Gottorp om afståelse af den Gottorpske andel i grevskaberne Oldenburg og Delmenhorst til Christian V 1671–1673.

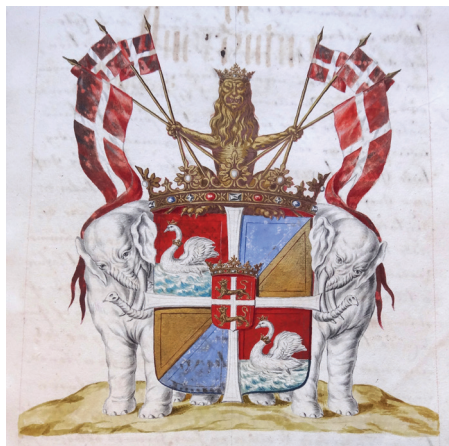
Seal with the arms and coronet of Ulrik Frederik Gyldenløve, 1671.

krone til udenlandske hertuger, markgrever, landgrever, fyrster og prinser.

Derudover indeholdt kronereglementet også en krone for kongens såkaldt naturlige børn, Gyldenløverne. Denne krone var af en type, der i hvert fald i Frankrig – hvor inspirationen til rangkronerne formodentlig kom fra – blev forbundet med hertugtitlen. Det var næppe helt tilfældigt, at Gyldenløvernes krone fik præcis denne udformning.

Ulrik Frederik Gyldenløve (1638–1704), Frederik III's søn med elskerinden Margrethe Pape, i 1683 ophøjet til baronesse af Løvendal, antog og førte en krone med fem palmetter, altså som den franske hertugkrone og som den krone, der i 1693 faktisk blev fastsat for Gyldenløverne.⁸ (Ill. 2).

Ulrik Frederik Gyldenløve havde mulig-

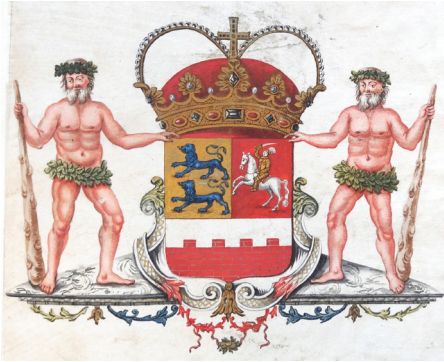

Ill. 3: Våben for Gyldenløverne fra patentet 1679. Rigsarkivet, Danske Kancelli, A130-1A, Christian V's grevelige lensbog 1671–1699, s. 213.

The arms of the natural children, called Gyldenløve, of king Christian V.

vis forventet at blive ophøjet til hertug ved halvbroderen, Christian V's salving i 1671, hvilket der i hvert fald gik forlydender om i samtiden.⁹ Det blev der dog ikke noget af. De danske kongers vekslende held med hertuger har givetvis spillet ind i den beslutning. Ikke desto mindre blev der fastsat en speciel krone for Gyldenløverne med en stærk lighed med den franske hertugkrone og den genfindes i de våbener, der blev givet Christian V's uægte børn med navnet Gyldenløve. I patentet fra 1679 om Gyldenløvernes navn, titel og våben bruges betegnelsen "fyrstelig krone".¹⁰ (Ill. 3).

Den samme fyrstelige krone anvendtes i to tilfælde af Frederik IV. I 1703 ophøjede kongen sin elskerinde, Elisabeth Helene von Vieregg til grevinde af Antvorskov, men med

Ill. 4: Grevskalet Valløs våben med fyrstekrone, 1713. Rigsarkivet, Danske Kancelli, A130-1C, Frederik IV's grevelige lensbog, s. 83.
The arms of the county Vallø ensigned with a princely coronet, 1713.

den særlige fyrstekrone i stedet for grevekronen. Det samme gjorde sig gældende for en anden af kongens elskerinder, Charlotte Helene von Schindel, der i 1710 blev ophøjet til grevinde af Frederiksholm. En anden type 'fyrstelig krone' anvendtes for Anna Sophie Reventlow, Frederik IV's hustru til venstre hånd og senere dronning, der i 1712 blev ophøjet til "fyrstinde af Slesvig". Over våbenet, der er sammensat af Slesvigs to løver og Ditmarskens rytter, ses en krone med fem palmetter og to bøjler, samlet under et kors.¹¹ Den samme krone anvendes til våbenet for grevskalet Vallø, som blev skænket fyrstinden i 1713. Grevskalets våben er det samme som fyrstindens våben, blot med Reventlow-våbenet indføjet som et tredje felt.¹² (Ill. 4).

Disse fyrstelige kroner er ikke hertugkroner, men befinder sig rangmæssigt på et ni-

Ill. 5: Hertugen af Glücksbjergs krone, 1823. Udsnit. Rigsarkivet, Danske Kancelli, A126, Indlæg m.m. til grevelige, friherrelige og adelige erektionspatenter, grevelige efter 1808, i læg mærket "Hertugdømmet Glücksbjergs Documenter".
The coronet of the Duke of Glücksbjerg, 1823.

veau, der gør dem sammenlignelige med hertugers kroner og som nok ikke tilfældigt har et udseende, der minder om den franske hertugkrone.¹³

Hertug som dansk adelstitel

Hertugtitten har med få undtagelser ikke været en titel, der har været anvendt inden for den danske adel.

Den franske minister Decazes blev i 1818 ophøjet til dansk hertug af Glücksbjerg (se Peter Kurrild-Klitgaards artikel). I kopi-bogen over grevelige patenter – hvor man af mangel af bedre har indskrevet patentet – findes ingen våbentegning, men en blasonerings. Heri er det beskrevet, at våbenet er omhængt af en våbenkappe og prydet med en hertugelig krone.¹⁴

Først i 1823 blev en våbentegning af her-

tugens våben godkendt af Frederik VI. Hertugen var på det tidspunkt også blevet fransk hertug, og det danske våben var identisk med det franske, bortset fra tilføjede skjoldholdere i det danske våben. Hertugkronen er fuldkommen identisk med den franske hertugkrone, og kronen med puld, som ses øverst på våbenkappen, er i Frankrig rangkrone for titlen 'pair de France'. Den tilhørende beskrivelse af våbenet beskriver kronen som en "hertugelig krone" uden yderligere detaljer.¹⁵ Denne første hertugkrone i dansk adelsheraldik er altså skabt med kraftig inspiration, for ikke at sige overtaget direkte fra det franske forbillede. (*Ill. 5*).

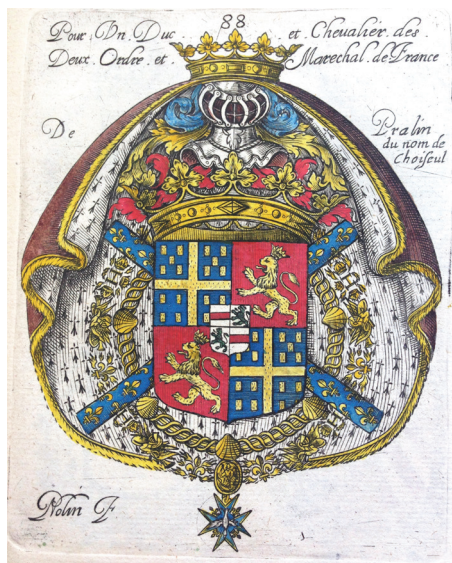
Sverige

Da Gustav Vasa udnævnte sine sønner til hertuger, med hertug Johan af Finland som den første i 1556 (se Tom Bergroths artikel), blev der ikke samtidigt fastsat en særlig rangkrone for hertugerne. Hertug Johan fik året efter et våbenbrev af kongen, der er gået tabt, mens en kopi kendes.¹⁶ Blasoneringen heri af våbenet angiver, at hver af de tre hjelme skal bære en "chrone" uden at denne nærmere defineres.¹⁷ I årene omkring 1560 skabes de svenske landskabsvåbener, nogle for hertugdømmer, andre for grevskaber.¹⁸ De kroner, der anvendtes af hertugerne og i forbindelse med de landskabsvåbener, der var hertugdømmer, varierer i udseende fra en åben bladkrone af den generelle type til varianter med perler mellem palmetterne.¹⁹ I et håndskrift fra 1562 gengives hertugkronen som en åben krone med tre synlige palmetter, hvorimellem perler, mens et kobberstik af hertug Carl, senere Carl IX, fra

1596 viser en krone uden perler.²⁰ Carl Ugglas skriver i sin *Inledning til heraldiken* (1747), at: "... de Hertiglige hafwa fyra blad och fyra kulor kring kanten, samt ställas öfwer Landtskapernes Wapn".²¹ Den moderne svenske hertugkrone, der anvendes i dag, stammer fra Gustav III's tid. Til hans kroning i 1772 blev der fremstillet nye fysiske kroner til hans søskende, og kronerne har siden da også fungeret som heraldiske rangkroner. (Se også Martin Sunnqvists artikel). Kronerne udformedes efter Carl X Gustavs såkaldte arvefyrstekrone, som han bar ved Dronning Kristinas kroning i 1650.²² Den heraldiske hertugkrone består af en krone-ring hvorfra opstår fem synlige spidser, hver med en perle på toppen og mellem spidserne ses såkaldte "vaser", altså kornneg, hentet fra Vasa-slægtens våben. Kronen har en blå puld. Arvefyrstekronen adskiller sig fra hertugkronen ved kun at have én vase, der er placeret midt på kroneringen mellem fire synlige spidser, hver med en perle på toppen. De fysiske hertugkroner og arvefyrstekronen, i dag kaldet tronfølgerkronen, anvendes ved bryllups- og dåbshøjtideligheder i det svenske kongehus, hvor de placeres ved alteret i kirken.

Europæiske hertugkroner

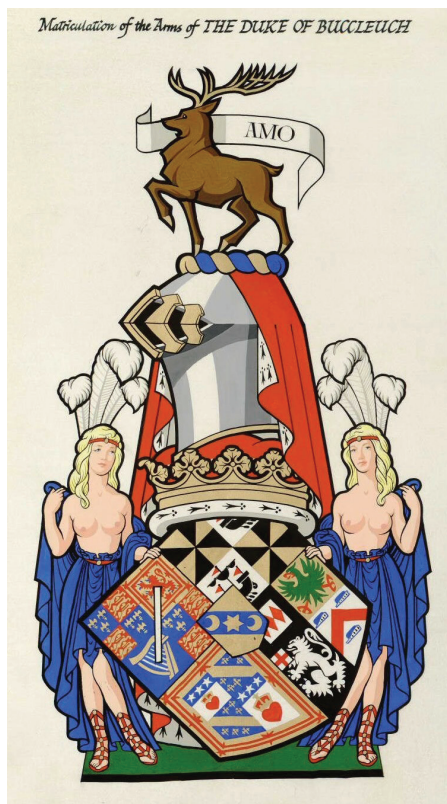
Frankrig var en sandsynlig inspirationskilde til den systematik, der udvikledes for de danske rangkroners vedkommende. Franske heraldiske teoretikere udviklede i løbet af 1600-tallet et hierarki af rangkroner og i øvrigt også ranghjelme. En af disse teoretikere var Marc Vulson de la Colombière († 1658), der i sin oversigt over rangkroner i værket

Ill. 6: Våbenet for en fransk hertug med den franske hertugkrone. Segoin, Charles: *Le Nouveau Armorial Universel; Contenant les Armes et Blazons Des Maisons Nobles & Illustres de France, et autres Royaumes & Etats de l'Europe*. Paris, 1662.
The arms of a French duke with the French ducal rank coronet.

La Science Héroïque, der udkom i første udgave i 1639, viser en rangkrone for hertuger med fem synlige palmetter.²³

Om Vulson de la Colombières kroner var rent teoretiske eller baserede sig på observationer af faktisk brug, er vanskeligt at vurdere. Det ses dog, at den anførte hertugkrone anvendtes i faktisk våbenbrug, indtil den forsvandt ved revolutionen sammen med resten af de adelsheraldiske traditioner. Det napoleonske heraldiske system havde sine egne rangtegn, herunder for hertuger, og de oprindelige rangkroner fik en renæssance under Bourbondynastiets genkomst efter Napoleons fald. Rangkronerne under

Ill. 7: Våbenet for hertugen af Buccleuch og Queensbury med den britiske hertugkrone. Gengivet med velvillig tilladelse fra Court of The Lord Lyon.
The arms of the duke of Buccleuch and Queensbury with the British coronet of rank. Courtesy of the Court of the Lord Lyon.

l'ancien régime synes ikke at have været officielt fastsatte på noget tidspunkt, men har givet været bredt anvendt og har været kendt via den heraldiske litteratur. Den franske systematik ses også at være blevet beundret af andre landes teoretikere.²⁴

Den franske hertugkrone kan nærmest siges at være prototypen på en hertugkrone.

Samme type anvendes i bl.a. Spanien, Portugal, Italien og Storbritannien.²⁵ (Ill. 6).

Også i Storbritannien er de forskellige rangkroner udviklet fra de rent dekorative kroner, der blev placeret på hjelmen. Når en ny hertug blev indsat, skete det ved at han påsattes en krone. Disse kroner synes ofte at have været enkle kroneringe, der ikke nødvendigvis var udsmykket med perler eller palmetter.²⁶ Ifølge Fox-Davies var det først i midten af 1600-tallet, at rangkronerne blev officielt anerkendt og tildelt af kongen i forbindelse med standsophøjelser. Hertugkronen – og her ses bort fra de kongelige hertugers rangkrone – der i løbet af 1600-tallet fik en fast etableret form, er af den gængse kontinentale type med fem synlige palmetter og kan bæres med eller uden puld. Pulden og en hermelinskant under kroneringen er de synlige dele af en hue, hvorover kronen placeres. (Ill. 7). Som noget særegent findes de britiske rangkroner også som faktisk eksisterende fysiske kroner og anvendes af de deltagende adelige ved de britiske monarkers kroningsceremonier, senest altså i 1953 ved Dronning Elizabeth II's kroning.²⁷

I det tysksprogede område var der ingen formaliserede regler udstukket fra centralt hold. Først under det tyske kejserrige 1871-1918 blev der fastsat en række rangkroner.²⁸ Som beskrevet ovenfor anvendte konger og fyrster oprindeligt den enkle, åbne bladkrone. I løbet af 1400-tallet begyndte bl.a. hertuger at anvende en hue af rødt, purpur eller blåt stof med en hermelinskant som rangtegn. Det er samme type, der udviklede sig til fyrste- og kurfyrstehuen. Der findes mange varianter af denne type hue, der også kan forsynes med bøjler i varierende antal.

Poul Bredo Grandjean skriver i *Dansk Heraldik* om fænomenet at: "Hertuger og Fyrster benyttede snart aabne Kroner, snart Huer med Bøjler i forskelligt Antal."²⁹

Gustav Seyler citerer i *Geschichte der Heraldik* heraldikeren Schumacher, der i 1694 skrev, at åbne kroner hører til fyrster, grever og andre herrestandspersoner, men at de tyske fyrster hellere vil anvende en fyrstehue fremfor en krone.³⁰ Det udviklede sig til, at man kombinerede huen og den åbne bladkrone. Det ses i talrige variationer, uden nogen videre central styring af udviklingen, bortset fra den sædvane, der udviklede sig gennem det kejserlige kancellis udstedelse af våben- og adelsbreve.³¹

I det tyske kejserrige, der blev oprettet i 1871, blev der fastsat en række rangkroner. For hertugernes vedkommende blev det en fembøjlet krone, der har stor lighed med den generiske kongekrone, og hvor pulden fyldte rummet mellem bøjlerne helt ud. Storhertugkronen havde samme form, blot fyldte pulden kun halvdelen af rummet mellem bøjlerne ud. Kongekronen var helt uden puld.³²

Oldenborgske hertuger af Slesvig og Holsten

De oldenborgske hertuger af Slesvig og Holsten var under indflydelse af den tyske tradition, og nogle punktnedslag i deres brug af kroner viser udviklingen i det tysksprogede område.

I 1500-tallet ses hertugerne at anvende en åben bladkrone, lejlighedsvis i kombination med en rød hue med hermelinsopslag. Huerne og især hermelinsopslagene ses ty-

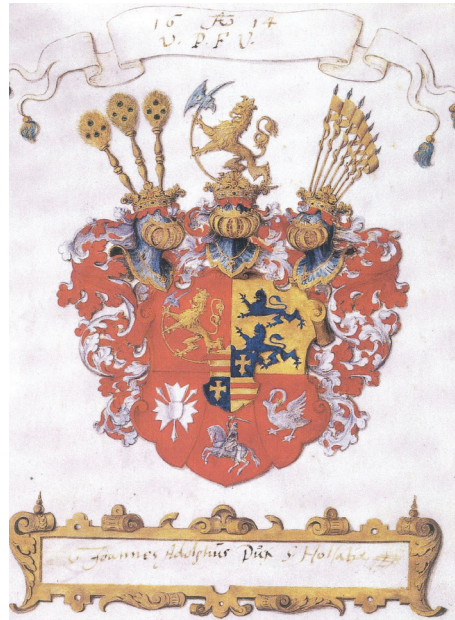

Ill. 8: Våbnet for hertuginde Anna af Pommern, født hertuginde af Slesvig-Holsten-Sønderborg, 1615. Gengivet efter Das Stammbuch Herzog Philipps II. von Pommern. Schwerin, 2004.

The arms of Anna, duchess of Pomerania, born duchess of Schleswig-Holstein-Sonderburg, 1615.

deligt i to våbener for hertug Hans den Ældre, der begge findes endnu i Haderslev. Det ene våben sidder på en tavle på Hertug Hans Hospitalets vestgavl fra 1569 og et ældre våben, der ikke helt sikkert kan dateres, findes i forhallen i Haderslev Katedralskole.³³ Huerne ses ligeledes i våbnet for hertuginde Anna af Pommern, født hertuginde af Slesvig-Holsten-Sønderborg, der er indmalet i hertug Philipp II af Pommerns stambog fra begyndelsen af det 17. århundrede, mens hertug Johan Adolf af Slesvig-Holsten-Gottorps våben i samme stambog har kroner uden hue.³⁴ (Ill. 8–9).

I Elefantordenens våbenbog findes en

Ill. 9: Våbnet for hertug Johan Adolf af Slesvig-Holsten-Gottorp, 1614. Gengivet efter Das Stammbuch Herzog Philipps II. von Pommern. Schwerin, 2004. *The arms of Johan Adolf, duke of Schleswig-Holstein-Gottorp, 1614.*

lang række våbener for slesvigske hertuger, der som oldenburgske fyrster sædvanligvis blev tildelt Elefantordenen. I disse anvendes hermelinshuen sammen med krone langt op i tiden. Fra begyndelsen af 1800-tallet går man over til en åben krone med stor rød puld uden hermelinsopslag. Endelig, fra midten af 1800-tallet, anvender man en krone som den senere tyske hertugkrone, en krone, der som bekendt minder om den danske kongekrone. Samme tradition følges af det yngre glücksborgske hus, efter at hertug Wilhelm af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Beck, den senere Christian IX's fader, af Frederik VI i 1825 blev tildelt den danske

Ill. 10: Kisteplade på hertuginde Sophie Amalie af Slesvig-Holsten-Augustenborgs sarkofag, ca. 1741.
Plate on the sarcophagus of duchess Sophie Amalie of Schleswig-Holstein-Augustenburg, c. 1741.

Ill. 11: Den Danske Frimurerordens segl, 1858, med hertugkronen givet af Frederik VII.
The seal of the Danish Order of Freemasons, 1858, with the ducal coronet as granted by Frederik VII.

hertugtitel "af Glücksborg" og dermed blev hertug af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Glücksborg.

En variant, der ikke træffes ved de slesvigske hertuger i våbenbogen, er en krone med puld og to bøjler, altså af samme type som fyrstekronen anvendt af Anna Sophie Reventlow som fyrstinde af Slesvig. Den type krone vinder indpas i løbet af 1700-tallet og er sandsynligvis påvirket af udviklingen i fyrstelige kronetyper i det tyske område. Et fornemt eksempel ses på en kisteplade på hertuginde Sophie Amalie af Augustenborgs (1668-1741) sarkofag i gravkapellet på Sønderborg Slot, hvor kronen

hviler på et alliancevåben. Hertuginde var født komtesse Ahlefeldt.³⁵ (Ill. 10).

Endnu en dansk hertugkrone

Som nævnt ovenfor er den eneste danske hertugkrone i dansk adels heraldik af fransk oprindelse, og der blev ikke fastsat en særlig kronetype for de danske hertuger af Glücksborg, som følger en tyskpæget tradition. Men der findes en anden særligt fastsat hertugkrone i dansk heraldik. Den Danske Frimurerorden fik i 1858 tildelt en hertugkrone – corona ducalis – af Frederik VII. Denne version af hertugkronen har en puld og tre

synlige bøjler under en globe med et Skt. Georgskors og anvendes stadig i ordenens heraldik.³⁶ (Ill. 11).

Afslutning

Den historiske udvikling af heraldiske rangkroner er sket med udgangspunkt i de tidlige rent dekorative hjelmkroner og de fleste steder på en måde, der ikke fordrede en central styring. Heraldiske forfattere og teoretikere og undertiden fyrster har i tidens løb følt trang til at skabe system og hierarki i de forskellige kroner, der har været anvendt. Danmark-Norge er interessant i den sammenhæng, da der indførtes et kronereglement fra kongemagtens side. Skal man se det danske kronereglement i en større samfundsmæssig sammenhæng, så er det blot et af de mange elementer, der var kendetegnende for den dansk-norske enevældes trang til at regulere og kodificere det hierarkiske enevældige samfund.

Noter

- 1 "Erst im 17. Jahrhundert schufen die Heraldiker Übereinstimmung zwischen den Adelstitlen und speziellen Kronen." Galbreath, D.L. & Léon Jéquier: *Lehrbuch der Heraldik*. Lausanne: Editions Spes, 1978, s. 185.
- 2 Pastoureau, Michel: *Traité d'héraldique*. Paris: Picard, 2008, s. 210.
- 3 Galbreath & Jéquier 1978, s. 188.
- 4 Woodward, John & George Burnett: *A Treatise on Heraldry, British and Foreign*. Rutland, Vermont: Charles E. Tuttle Co. Publishers, 1969 (1891), s. 623.
- 5 "In spite of various Continental edicts, the heraldic use of coronets of rank, as also their actual use, seems elsewhere than in Great Britain to be governed by no such strict regulations as are laid down and conformed to in this country." Fox-Davies, Arthur Charles: *A Complete Guide to Heraldry*.

- London: T.C. & E.C. Jack, 1925, s. 362.
- 6 Om dansk-norske rangkroner, se Bartholdy, Nils G.: Rangkroner og -hjelme under den ældre dansk-norske enevælde, *Heraldisk Tidsskrift*, nr. 41, 1980, s. 9–22. Rangkronerne er afbildet på et maleri på Rosenborg Slot, og findes med tilhørende forklarende tekst afmalet i ordenssekretær Vincents Lerches protokol i Ordenskapitlet.
- 7 Grevernes og friherrernes privilegier er trykt i Schou, Jacob Henrik: *Chronologisk Register over de kongelige Forordninger og Aabne Breve samt andre trykte Anordninger, som fra Aar 1670 af er udkomne*. I Deel. København 1795, s. 83–103.
- 8 Bartholdy, 1980, s. 15.
- 9 Ibid. s. 15.
- 10 Ibid. s. 15, Rigsarkivet, Danske Kancelli, A130-1A, Christian V's grevelige lensbog, s. 213.
- 11 Bartholdy 1980, s. 16. Patenterne for grevinden af Antvorskov, grevinden af Frederiksholm samt fyrstinden af Slesvig findes i: Rigsarkivet, Danske Kancelli, A103-2, Frederik IV's grevelige patenter, s. 5–9, 21–26 og 31–46.
- 12 Holstein, Poul: Våbener for danske grevskaber og friherskaber, *Heraldisk Tidsskrift* nr. 58, 1988, s. 387–388, 395. Rigsarkivet, Danske Kancelli, A130-1C, Frederik IV's grevelige lensbog, s. 56–84.
- 13 Blot som et kuriosum i denne sammenhæng skal det nævnes, at Frederik IV's udnævnelse af to italienere til danske markgrever – med markgrevskaber beliggende i Norge – nødvendiggjorde skabelsen af en rangkrone til markgrever. Hugo Octavio Accoramboni, markgreve af Lister 1709 og Francesco di Ratta, markgreve af Mandal 1710, Frederik IV's grevelige patenter, s. 13–15 og 27–30.
- 14 Rigsarkivet, Danske Kancelli, A114, Grevelige patenter efter 1808, s. 18.
- 15 Rigsarkivet, Danske Kancelli, A126, Indlæg m.m. til grevelige, friherrelige og adelige erektionspatenter, grevelige efter 1808, i læg mærket "Hertugdømmet Glücksbjergs Documenter".
- 16 Hedberg, Carol: Finlands första vapen, *Heraldica Fennica*. Esbo: Weilin + Göös/Suomen Heraldinen Seura, 1978, s. 15.
- 17 Tengström, Leif: "Muschovitén ... Turcken icke olik". Ryssattribut, och deras motbilder, i svensk heraldik från Gustav Vasa till freden i Stolbova.

- Del II. Jyväskylä: University of Jyväskylä, Jyväskylä Studies in the Arts, 1997, s. 135.
- 18 Om landskabsvåbener, se: Schnell, Ivar: De svenska landskapens vapen under 1500-tallet, *Meddelanden från Riksheraldikerämbetet* IX, 1940, s. 5–75, Pipping, Knut & Leif Tengström: Huset Vasa, Jagellonerna och Ivan IV Vasilievitj. Några hypoteser om de svenska landskapsvapnens uppkomst, *Heraldisk Tidskrift* nr. 49–50, 1984, s. 107–138, Neveus, Clara & Bror Jaques de Wærn: *Ny svensk vapenbok*. Stockholm: Streiffert & Co. Bokförlag, 1992, s. 16–17.
 - 19 "Die Herzöge und später auch der Kronprinz mußten sich mit offenen Kronen begnügen, die im 16. und 17. Jhdt. im Aussehen vielfach variierten. (...) Diese älteren Herzogskronen zeigen im allgemeinen eine Mischung von Laub und Perlen (mit oder ohne Ständer)." Warnstedt, Christopher von: Die Krone als Schwedisches Rangzeichen durch neun Jahrhunderte, *Heraldiska Småskrifter* nr. 2, utgivna av Sveriges Släkthistoriska och Heraldiska Samfund, 1972, s. 22.
 - 20 For mere om håndskriftet, se Nordenfalk, Carl: En svensk vapenbok från 1562. Ett nytt dokument till de svenska landskapsvapnens äldsta historia, *Meddelanden från Riksheraldikerämbetet* IX, 1940, s. 76–122. Kobberstikket af hertug Carl ses i Schnell 1940, s. 51.
 - 21 Ugglå, Carl: *Indledning til heraldiken samt Afhandling om wapnens indeling och deras mångfaldighet*. Redigerade och med introduktion av Jens Christian Berlin. Svenska Heraldiska Föreningens skriftserie nr. 3, Göteborg 2011, s. 98.
 - 22 Warnstedt 1972, s. 23, Neveus & Wærn 1992, s. 17, <http://www.kungahuset.se/specialwebbsidor/temasidor/kronprinsessparetsbrollop/brollopsdagen/kyrkan/insignierikyrrkan.4.40e05eec12926f263048000321.html> (5.6.2016)
 - 23 Vulson de la Colombière, Marc: *La science héroïque*. 1644, s. 197.
 - 24 Seyler, Gutav: *Geschichte der Heraldik*. J. Siebmacher's großes Wappenbuch, Band A. Neustadt a.d. Aisch: Bauer & Raspe 1970 (1890), s. 679.
 - 25 "Die Herzogskrone ist sozusagen überall ein Reif mit fünf Fleurons ...", Galbreath & Jequier 1978, s. 186.
 - 26 Fox-Davies, Arthur Charles: *The Art of Heraldry. An Encyclopedia of Armory*. London: Bloomsbury Books, 1986 (1904), s. 274.
 - 27 "The unique use of actual coronets in England at the occasion of each coronation ceremony has prevented them becoming (as in so many other countries) mere pictured heraldic details." Fox-Davies 1986 (1904), s. 275.
 - 28 Göbl, Michael: *Neuer Kronen-Atlas. Die Kronen der Erde, ihre Geschichte, Bedeutung und Schicksal*. Schleinbach: Edition Winkler-Hermaden, 2009, s. 12–13.
 - 29 Grandjean, P.B.: *Dansk Heraldik*. København: J.H. Schultz Forlag, 1919, s. 211.
 - 30 „Die offenen Kronen gehören vor Fürstliche, Gräfliche und andere Herren-Standes Personen, wiewohl in Teutschland ... die Fürsten lieber den Fürstenhut als eine Krone haben, ...", Seyler, 1970 (1890), s. 475.
 - 31 Seyler, 1970 (1890), s. 477. Således betegner forfatteren til et værk om kroner i 1877 situationen: "... sämtliche Lehrbücher der Wappenkunde ein wüstes Durcheinander von Hüten, Kronen und Mützen zurücklassen, wodurch das ohnehin verworrene Chaos in ein förmliches Labyrinth verwandelt wird, aus dem man sich kaum mehr zurechtfinden dürfte." Göbl 2009, s. 13.
 - 32 Göbl 2009, s. 29–30.
 - 33 Rasmussen, Carsten Porskrog, Inge Adriansen & Lennart S. Madsen (red.): *De slesvigske hertuger*. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa 2005, s. 103, 109.
 - 34 Schleinert, Dirk (udg.): *Das Stammbuch Herzog Philipps II. von Pommern*. Findbücher, Inventare und kleine Schriften des Landeshauptarchivs Schwerin. Band 10. Schwerin, 2004, s. 50–51, 70–71.
 - 35 Rasmussen, Adriansen & Madsen 2005, s. 269.
 - 36 Thaysen, Ejnar Hess: Den Danske Frimurerordens nye våben, *Frimurer Meddelelser*, nr. 97, 1975, s. 1523–1524.

Vejledning til forfatterne

Manuskripter indsendes til redaktionen i ét eksemplar, mens forfatteren selv beholder en kopi. Redaktionen påtager sig intet ansvar for uopfordret indsendte manuskripter, billeder m.m., men returnerer i øvrigt billedmateriale efter brugen.

Manuskripter maskinskrives på A4-ark med 1 ½ linjes afstand og 4-5 cm bred margen. Forkortelser bør så vidt muligt undgås (altså ikke H.T. eller lignende, men: Heraldisk Tidsskrift). *Referencer og litteratur* samles efter artiklen eller indsættes evt. i *Noter*. Egentlige artikler skal være forsynet med et *abstract* på engelsk. Normalt skal dette være på 100–200 ord – ca ½ trykside. I tillæg til dette sammendrag skal der foreligge forslag til nøgleord (*keywords*), dog ikke flere end max. 5–10 ord pr. artikel.

Artikler og anmeldelser sendes elektronisk tillige med en udskrift på papir. Det digitale materiale kan om nødvendigt sendes på CD/DVD. Den elektroniske tekst leveres som Word eller RTF. Hvis tekst og billeder tilsammen har en datamængde på under 20 MB, kan det digitale materiale dog sendes som e-post. Den elektroniske tekst bør kun vise én teksttype, altså uden kursivering, fed type eller understregninger. Sådanne markeringer kan derimod angives i det vedlagte manuskript. I den elektroniske tekst må der ikke bruges automatisk orddelingsfunktion eller tabulator ved linjeskift. Der må ikke forekomme blanke linjer mellem afsnittene. Der skal bruges automatisk funktion til slutnoter. I papirudskriften kursiveres titler på bøger og tidsskrifter, der henvises til, og forfatternavn, titel og udgivelsesår og -sted anføres.

Anmeldelser forsynes med overskrift af følgende indhold og med tegnsætning som anført: Forfatterens/forfatternes navn/e: Bogens titel (evt. undertitel eller skriftrække). Udgivelsessted, forlag, årstallet på titelbladet og eventuelle ISBN/ISSN-numre. Antal sider (evt. romertal + arabertal, f.eks. XII, 356 s.). Ved illustrerede værker antal plancher eller blot ill., antal kort. Pris i oprindelseslandets valuta.

Billeder. Billedtekster skrives ligeledes for sig og nummereres fortløbende. Der bruges betegnelsen Ill./ill. både i brød- og billedtekst. Billedernes omtrentlige placering i brødteksten markeres i margenen. Billedforslag med tilhørende undertekster vedlægges samtidig med, at manuskriptet indsendes. Billedteksterne skal foreligge på et af de skandinaviske sprog samt på engelsk. Brugsret til billeder skal være afklaret af forfatter og fotograf/rettighedshaver og skal oplyses samtidig med indsendelse af manuskript med illustrationer.

Håndskrevne rettelser bør ikke forekomme i manuskriptet. Når manuskriptet er godkendt, får forfatteren som korrektur den af redaktionen bearbejdede tekst. Forfatteren kan ikke påregne at få korrektur af den satte tekst. Derefter kan rettelser mod manuskriptet, herunder udvidelse af tekst eller noter, ikke ventes fulgt af redaktionen. Dersom rettelser mod manuskript er tvingende nødvendige, betales de af forfatteren.

Efter udsendelsen af tidsskriftet får forfatteren et antal heraf, svarende til antallet af trykte sider i artiklen.

Societas Heraldica Scandinavica forbeholder sig som udgiver af Heraldisk Tidsskrift retten til at publicere sammenfatninger af artiklerne på selskabets hjemmeside og i internationale forskningsdatabaser. Societas Heraldica Scandinavica forbeholder sig endvidere retten til at genpublicere de trykte artikler på selskabets hjemmeside under "open access" principperne efter en vis karenstid.

Societas Heraldica Scandinavica

Stiftet 1959 i København, er samlingspunktet for alle heraldisk interesserede i Danmark, Finland, Island, Norge og Sverige. Heraldisk Selskab har styrelsesmedlemmer i alle de nordiske lande, og foruden Heraldisk Tidsskrift udsender det skriftserien Heraldiske Studier. Heraldisk Selskabs hjemmeside er på adressen: www.heraldik.org

Heraldisk Selskabs styrelse

FORMAND: Professor, Ph.D. Peter Kurriild-Klitgaard, AIH, FRHistS, Tesdorpsvej 59, DK-2000 Frederiksberg, Danmark – kurriild-klitgaard@heraldik.org

NÆSTFORMAND/SEKRETÆR: Rådman, jur.dr. Martin Sunnqvist, aih, Örgården, Örja byväg 11 A, SE-261 51 Landskrona, Sverige – sunnqvist@heraldik.org

KASSERER: Underdirektør, Ph.D. Niels Arne Dam – dam@heraldik.org

REDAKTØR HERALDISK TIDSSKRIFT: Seniorrådgiver, cand.mag. Kaare Seeberg Sidselrud, AIH, FSA Scot, Norge – sidselrud@heraldik.org

REDAKTØR SKANDINAVISK VAPENRULLA: Heraldisk konsulent, kgl. våbenmaler, cand.mag. Ronny Andersen, AIH, Amalienborg Slotsplads 7 E, DK-1257 København K, Danmark – andersen@heraldik.org

WEBREDAKTØR: Fil.stud. Jens Christian Berlin, Sverige – berlin@heraldik.org

REDAKTØRER ELEKTRONISK NYHEDSBREV: Ronny Andersen og cand.mag. et art. Carl-Thomas von Christiernson, Danmark – christiernson@heraldik.org

SALGSANSVARLIG: Civilingeniør, cand.polyt. Bo Møller, Bækkeskovvej 23, DK-2700 Brønshøj, Danmark – moller@heraldik.org
Ortopædkirurg, dr. med. Halldór Baldursson, Island – baldursson@heraldik.org

Fhv. heraldisk konsulent, seniorforsker, cand.phil. Nils G. Bartholdy, AIH, Danmark – bartholdy@heraldik.org

Teol.stud. Claus K. Berntsen, Sverige – berntsen@heraldik.org

Heraldisk rådgivere, fil.mag. Wilhelm Brummer, aih, Finland – brummer@heraldik.org

Forsker, Ph.D. Øystein Ekroll, FSA, Nidaros Domkirkes Restaureringsarbejder (NDR), Norge – ekroll@heraldik.org

Ph.D. Antti Matikkala, AIH, FSA, FRHistS, Finland – matikkala@heraldik.org

Museiintendent, amanuens, fil. kand. Christian Thorén – thoren@heraldik.org

Skrivende medarbejdere i Heraldisk Tidsskrift nr. 116

Heraldisk konsulent, kgl. våbenmaler, cand.mag. Ronny Andersen, AIH – info@arsheraldica.dk

Fhv. heraldisk konsulent, seniorforsker, cand.phil. Nils G. Bartholdy, AIH – nils.bartholdy@gmail.com

Cand.scient. Steen Clemmensen, AIH – info@armorial.dk

Amanuens, ordensintendent, fil.kand. Tom C. Bergroth, AIH – tom.bergroth@turku.fi

Konservator, cand. philol. Terje T. V. Bratberg – terje.bratberg@gmail.com

Docent, jur. dr., fil. kand. Eric Bylander – eric.bylander@jur.uu.se

Statsheraldiker, kammerherre, fil. dr. Henrik Klackenberg, AIH – Henrik.Klackenberg@riksarkivet.se

Professor, Ph.D. Peter Kurriild-Klitgaard, AIH, FRHistS – kurriild-klitgaard@heraldik.org

Overinspektør, dr. phil. Carsten Porskrog Rasmussen – cpr@museum-sonderjylland.dk

Rådman, jur.dr Martin Sunnqvist, aih – sunnqvist@heraldik.org

